

**VILNIAUS UNIVERSITETAS
KAUNO HUMANITARINIS FAKULTETAS**

VERSLO EKONOMIKOS IR VADYBOS KATEDRA

Tarptautinio verslo studijų programa
Kodas 62103S130

RASA ŠIŠLAVAITĖ

MAGISTRO BAIGIAMASIS DARBAS

**NEOFICIALIOS LIETUVOS DARBO RINKOS PRIEŽASTYS IR SPRENDIMO
GALIMYBĖS**

Kaunas 2006

**VILNIAUS UNIVERSITETAS
KAUNO HUMANITARINIS FAKULTETAS**

VERSLO EKONOMIKOS IR VADYBOS KATEDRA

RASA ŠIŠLAVAITĖ

MAGISTRO BAIGIAMASIS DARBAS

**NEOFICIALIOS LIETUVOS DARBO RINKOS PRIEŽASTYS IR SPRENDIMO
GALIMYBĖS**

Darbo vadovas _____
(parašas)

(darbo vadovo mokslo laipsnis,
mokslo pedagoginis vardas,
vardas ir pavardė)

Magistrantas _____
(parašas)

Darbo įteikimo data _____

Registracijos Nr. _____

Kaunas 2006

TURINYS

SANTRUMPŲ SĄRAŠAS	4
LENTELIŲ SĄRAŠAS.....	4
PAVEIKSLŲ SĄRAŠAS.....	4
ĮVADAS.....	5
1. OFICIALI IR ŠEŠĖLINĖ DARBO RINKOS	8
1.1. Darbo rinkos ypatumai	8
1.2. Neoficialios darbo rinkos samprata ir veiksniai	9
1.3. Valstybės politika darbo rinkoje	12
2. NEOFICIALIOS DARBO RINKOS MASTO ĮVERTINIMAS	17
2.1. Lietuvos darbo rinkos pokyčiai	17
2.2. Lietuvos šešėlinė ekonomika ir situacija užsienio šalyse.....	20
2.3. Valstybinės darbo inspekcijos bei Darbo ir socialinių tyrimų instituto atliktų tyrimų palyginamoji analizė	22
2.4. Šešėlinio užimtumo įvertinimas Lietuvos įmonėse.....	30
3. NEOFICIALIOS DARBO RINKOS LIETUVOJE MAŽINIMO SISTEMA	35
3.1. Iškeltų hipotezių patikrinimas ir rezultatų įvertinimas.....	35
3.2. Neoficialios darbo rinkos mažinimo sistema	36
IŠVADOS.....	48
LITERATŪRA.....	51
1 PRIEDAS	57
2 PRIEDAS Anketa.....	57

SANTRUMPŲ SĄRAŠAS

ATP – Administracinės teisės pažeidimai
DSTI – Darbo ir socialinių tyrimų institutas
FNTT – Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnyba
LR DK – Lietuvos Respublikos Darbo kodeksas
LDB – Lietuvos darbo birža
LLRI – Lietuvos Laisvosios Rinkos institutas
LRT – Lietuvos radijas ir televizija
OECD – Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija
SVV – Smulkus ir vidutinis verslas
VDI – Valstybinė darbo inspekcija
VMI – Valstybinė mokesčių inspekcija

LENTELIŲ SĄRAŠAS

1 lentelė Informacija apie nelegalaus darbo apraiškų kontrolę 2004 m.....	25
2 lentelė Informacija apie nelegalaus darbo apraiškų kontrolę pagal ekonominės veiklos sektorius 2004 m.	26

PAVEIKSLŲ SĄRAŠAS

1 pav. Valstybės politika darbo rinkoje.....	14
2 pav. Lietuvos darbo rinkos struktūra	20
3 pav. Vidutinė neoficialaus užimtumo apimtis (užimtųjų neoficialioje darbo rinkoje dalis) Lietuvoje skaičiuojant nuo bendro užimtųjų skaičiaus (%)	24
4 pav. Atliktų nelegalios veiklos patikrinimų ir išaiškintų nelegaliai dirbusių asmenų skaičiaus kitimas 1999 – 2004 m. rugsėjo mėn.	27
5 pav. VDI inspektorių atsakymų į klausimą "Kokiose ekonominėse veiklose, Jūsų nuomone, darbo sutarties sąlygų nustatymo pažeidimai yra dažniausi?" pasiskirstymas (%)	29
6 pav. Nedarbo lygis Lietuvoje 2005 m. gruodžio 1 d.	31
7 pav. LR valstybės darbo rinkos politikos ir įmonės veiklos sąryšis	36
8 pav. LR valstybės užimtumo didinimo strateginės kryptys	38
9 pav. Neoficialios darbo rinkos Lietuvoje mažinimo sistema	45

ĮVADAS

Magistro darbo pasirinkta tema: „Neoficialios Lietuvos darbo rinkos priežastys ir sprendimo galimybės“ (angl. „*Unofficial Lithuanian Labour Market's Reasons and Salvations*“).

Lietuvos ekonomikos lygis gana žemas palyginti su centrinės ES šalimis ir neužtikrina pakankamo gyventojų užimtumo bei tuo pačiu kliudo įgyvendinti stambias užimtumo problemas. Greta legalios, yra ir neoficiali darbo rinka. Manoma, kad neoficiali darbo rinka yra dvigubai didesnė nei oficialioji. Siekiant įvertinti neoficialios darbo rinkos priežastis, mastą bei nustatyti galimybes, galinčias padėti spręsti šią problemą, bus atliekamas tyrimas. Jame koncentruojamasi į priežastis, kurios lemia neoficialios darbo rinkos atsiradimą. Užimtumo ir socialinės apsaugos plėtotė yra nepaprastai svarbi siekiant bendrųjų ilgalaikių ekonomikos plėtotės tikslų. Planuojant ūkio raidą, sukuriama efektyvesnė darbo rinka, didesnis darbo vietų skaičius, taip pat suteikiamos galimybės užtikrinti reikiamą socialinės apsaugos lygį tiems žmonėms, kurie dėl nuo jų nepriklausomų priežasčių negali pragyventi iš turimo darbo ar kitokių pajamų. Be abejo, tikslingas užimtumo ir socialinės apsaugos politikos vystymas skatina ir visos šalies ūkio plėtotę. Svarbiausia naikinti ne rezultatus, o tuos rezultatus sukeliančias priežastis. Tokiu būdu svarbu skatinti užimtumą sudarant palankias sąlygas samdomam bei savarankiškam užimtumui plėtotis, svarbu atsižvelgti ir koreguoti esamą Lietuvoje mokesčių našta smulkiąjam verslui, ko pasekoje nei darbuotojai, nei darbdaviai nebūtų suinteresuoti pereiti į neoficialios darbo rinkos sektorių.

Problema – kaip išspręsti neoficialios darbo rinkos egzistavimo problemą Lietuvoje, bandant išsiaiškinti ją sukeliančias priežastis bei skatinančius faktorius.

Siekiant kuo tiksliau įvertinti neoficialios darbo rinkos mastą Lietuvoje bei atlikti efektyvų kokybinį tyrimą susiduriama su įvairiais ribojančiais faktoriais: neoficialioje darbo rinkoje dalyvaujančių darbuotojų ir darbdavių nesuinteresuotumas pateikti teisingą informaciją, esminės informacijos slėpimas ir pan. Tačiau šių faktorių įtakos sumažinimui naudojamas interviu metodas - tiesioginis bendravimas su respondентаis, kurio metu stengiamasi valdyti pokalbį. Tačiau net ir tada analizuojant atliktų tyrimų rezultatus reikėtų vertinti su nedidele paklaida. Be to, užimtumo analizę apsunkina tai, kad Statistikos departamento ir Darbo biržos duomenys bei specialių darbo jėgos tyrimų rezultatai pateikia šiek tiek skirtingą informaciją apie padėtį darbo rinkoje.

Tyrimo objektas – Lietuvos neoficiali darbo rinka.

Tiriamąjį darbo sritis – socialiniai mokslai.

Tyrimo tikslas – remiantis teorinių klausimų analize įvertinti Lietuvos šešėlinės darbo rinkos susiformavimo priežastis; remiantis Valstybinės darbo inspekcijos rezultatų palyginamosios analizės

duomenimis, atlikto tyrimo rezultatais sukurti vieningą bei nuoseklią neoficialios darbo rinkos Lietuvoje mažinimo sistemą.

Įvairių tyrimų mokslinė palyginamoji analizė padės nuosekliai įvertinti visus darbo rinkos sektorius, kuriuose įmanomos nelegalaus darbo apraiškos. Mano siūlomas tyrimas apims ne tik analizę jau buvusių tyrimų, bet taip pat bus atliekamas tyrimas šešėlinės darbo rinkos egzistavimo priežasčių vertinimui. Tam tikslui apklausiami respondentai, pagal kurių gautus atsakymus siekiama išsiaiškinti, kokios yra neoficialios darbo rinkos atsiradimo priežastys. Tokiu būdu bus suformuojamas protekcionistinių veikslių planas paslėptos darbo rinkos mažinimui. Mokslinio darbo išsamumui pasirinktos atskiros Europos šalys ir atliekama jų bei Lietuvos lyginamoji analizė.

Numatytam tyrimo tikslui pasiekti buvo išskirti žemiau išdėstyti **uždaviniai**:

- Apibrėžti neoficialios darbo rinkos sampratą;
- Atskleisti Lietuvos darbo rinkos ypatumus;
- Remiantis įvairiais autoriais išskirti esmines su neoficialia darbo rinka susijusias sąvokas;
- Teorinės analizės dėka nustatyti neoficialios darbo rinkos susidarymo priežastis;
- Išnagrinėti šiandieninę valstybės politiką darbo rinkoje, jos efektyvumą;
- Išanalizuoti Lietuvos darbo rinkos pokyčius istoriniu aspektu bei išskirti darbo rinkos struktūrą;
- Atlikti šešėlinės darbo rinkos masto Lietuvos įmonėse bei kitų šalių situacijos palyginamąją analizę;
- Atlikti respondentų apklausą (interviu metodu), išanalizuoti gautus rezultatus bei patvirtinti arba paneigti iškeltas hipotezes;
- Pagal gautus rezultatus sukurti nuoseklią Lietuvos neoficialios darbo rinkos mažinimo sistemą;
- Remiantis sukurtu modeliu numatyti darbo rinkos pokyčių tendencijas.

Siekiant patikrinti teorinės analizės būdu sukurtas metodologines prielaidas, keliamos tokios hipotezės:

- Hipotezė 1 - Neoficialios darbo rinkos apraiškas skatina įstatyminės bazės netobulumas.
- Hipotezė 2 - Neoficialios darbo rinkos apraiškas skatina žemas socialinio pragyvenimo lygis.
- Hipotezė 3 – Lietuvos valstybės politika neefektyvi, siekiant mažinti šešėlinės darbo rinkos mastą.

Hipotezėms patikrinti bus atliekamas interviu su atsitiktinės atrankos būdu pasirinktų įmonių vadovais, t.y. darbdaviais, bei darbuotojais.

Tyrimų rezultatų mokslinis reikšmingumas:

- išsiaiškintos neoficialios darbo rinkos atsiradimo priežastys bei galimybės joms išspręsti;
- suformuluotas nuoseklios neoficialios darbo rinkos Lietuvoje mažinimo sistemos modelis.

Tyrimo metodai: darbo rinkos mokslinės literatūros, darbo kodekso įstatymo, darbo rinkos bei užimtumo statistinių duomenų analizė, sintezė, apibendrinimas, palyginimas bei abstrahavimas. Taip pat bus atliekama apklausa (interviu), kurios metu atsitiktinės atrankos būdu bus apklausti atskirų įmonių savininkai bei vadovai (darbdaviai), taip pat darbuotojai.

Tyrimą sudaro 3 dalys: **metodologinė, teorinė, analitinė ir rezultatų dalis**. Teorinės dalies išvados gautos literatūros analizės pagrindu. Pirmame darbo skyriuje analizuojamos neoficialios darbo rinkos sampratos atskirų autorių atžvilgiu. Taip pat išskiriama valstybės politika bei jos reikšmė darbo rinkoje.

Analitinėje dalyje (antrame darbo skyriuje) analizuojami Lietuvos darbo rinkos pokyčiai, atliekama mokslinė palyginamoji analizė remiantis jau atliktų tyrimų rezultatais. Teorinės analizės, atliktų tyrimų duomenų pagalba bei atliktos respondentų apklausos duomenimis remiantis analizuojamos šešėlinės darbo rinkos egzistavimo priežastys.

Rezultatų dalyje (trečiame darbo skyriuje) atliekamas iškeltų hipotezių patikrinimas ir rezultatų įvertinimas.

Remiantis atliktų tyrimų analizės, apklausos rezultatais bei ES šalių patirties pagrindu kuriama neoficialios darbo rinkos Lietuvoje mažinimo sistema ir pritaikoma Lietuvos darbo rinkos galimybių numatymui.

Darbo pabaigoje pateikiamos visą darbą apibendrinančios išvados bei pasiūlymai.

1. OFICIALI IR ŠEŠĖLINĖ DARBO RINKOS

Šiame darbo skyriuje analizuojami Lietuvos darbo rinkos ypatumai, šešėlinės darbo rinkos sampratos atskirų autorių atžvilgiu. Išskiriama valstybės politika darbo rinkoje.

1.1. Darbo rinkos ypatumai

Sunku įvertinti, kiek smarkiai darbo rinka skiriasi nuo kitų rinkų, kad jai nepritaikomi pagrindiniai ekonominės analizės principai, metodai ir teorijos.

Užimtumo politika yra sudedamoji ekonomikos politikos dalis. Daugelis sektorinių politikos sričių – pramonės, mokesčių, agrarinė, švietimo ir kitos – turi tiesioginę įtaką gyventojų užimtumui. Tačiau nė viena ministerija, negali vien tik savo kompetencijos ribose vykdomomis politikos priemonėmis įgyvendinti užimtumo politikos ir pasiekti užimtumo didinimo tikslų, nes gyventojų užimtumas priklauso nuo daugelio veiksnių. Efektyviam rezultatui svarbi prielaida yra aukštas politikos integravimo ir koordinavimo lygis ir tai, kad planuojant įvairią politiką atsižvelgiama į jos poveikį užimtumui (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002).

Nustačius užimtumo politikos vietą, galima išskirti esminius darbo rinkos aspektus. Pirmiausia darbo rinka nuo kitų rinkų skiriasi tuo, kad joje yra įvairių dalyvių, siekiančių skirtingų tikslų. Pagrindiniai darbo rinkos dalyviai yra darbuotojai, darbdaviai, vyriausybė, kurių kiekvienas savo ruožtu įeina į skirtingas grupes, turinčias savo specifinius grupinius tikslus. Pavyzdžiui, darbuotojų grupės viduje gali būti skiriami darbuotojai, priklausantys profsajungoms ir joms nepriklausantys; tarp pirmųjų galima išskirti darbuotojus, priklausančius skirtingų tipų profsajungoms (pavyzdžiui, šakinėms, profesinėms) (Česynienė, R., 1996, p.6).

R. Česynienė (1996) išskiria šiuos darbo rinką (labiau nei kitas rinkas) ribojančius aspektus: sociologinį, institucinį, teisinį ir pan. Pavyzdžiui, sociologiniu aspektu: šeimyniniai ryšiai gali įtakoti darbuotojų mobilumą, moters vaidmenį darbo rinkoje ir namuose, jos karjerą ir išsimokslinimo galimybes.

Kitas esminis bruožas, išskiriantis darbo rinką iš kitų, yra tas, kad darbo rinkos paslaugų kaina (darbo užmokestis) skiriasi nuo prekių/ paslaugų kainos. Tai pirmiausia kompleksinė kaina, kurią veikia įvairūs veiksniai: investicijos į išsimokslinimą, profesinį rengimą ar darbo išteklių mobilumą; kompensacijos už riziką darbe (už kenksmingas ir pavojingas darbo sąlygas); diskriminacijos įtaka pasiūlos ir paklausos santykiui darbo rinkoje ir pan. Be to, darbo užmokestis yra tik vienas atlyginimo už darbą elementų šalia kitų papildomų išmokų, kurių lyginamasis svoris nuolat didėja.

Šalia to, darbo užmokestis atlieka daugybę funkcijų. Jis padeda išdėstyti darbo išteklius pagal vartotojų poreikius, t.y. pagal tam tikras profesijas, šakas ir regionus. Taip pat skatina investicijas į žmogaus kapitalą, t.y. į išsimokslinimą, profesinį rengimą, darbo rinkos informaciją, darbo paiešką ir mobilumą. Darbo užmokesčio pagalba skatinamas darbo užduočių atlikimas, darbo pastangos ir produktyvumas. Galiausiai užtikrinamas tam tikras pragyvenimo lygio ir šeimos pajamų standartas.

Nors darbo užmokestis – tai darbo paslaugų kaina, tačiau ši paslauga neatskiriama nuo darbuotojo. Tai, kaip darbuotojas save vertina, jo socialinė pozicija taip pat sietina su darbo užmokesčiu (Česynienė, R., 1996, p.8).

Darbo rinka į technologinius bei kitus pasikeitimus reaguoja lėtai, darbo jėgos struktūra neatitinka darbo vietų struktūros, nes vystantis technologijai, dažnai nekvalifikuoti asmenys netenka darbo, o darbu su naujomis technologijomis trūksta kvalifikuotos darbo jėgos (Matiušaitytė, R., 2003, p.120).

Taigi darbo rinkai būdingas menkas teritorinis ir profesinis mobilumas. Gyventojų užimtumo didinimą varžo nelanksti darbo apmokėjimą ir darbo santykius reguliuojanti teisinė bazė, nepakankamas lanksčių darbo organizavimo formų reglamentavimas ir taikymas. Taip pat darbo rinkai būdingas didelis regionų netolygumas: regionai paprastai skiriasi pagal užimtumo galimybes, nedarbo lygį, socialinės infrastruktūros plėtotę (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002).

Matyti, kad darbo rinka turi daug bruožų, skiriančių ją nuo kitų rinkų. Tačiau šie aukščiau išanalizuoti specifiniai darbo rinkos bruožai tam tikru laipsniu būdingi ir kitoms rinkoms. Būtent ekonominė analizė leidžia suprasti šiuos skirtumus ir jų poveikį darbo rinkai.

1.2 Neoficialios darbo rinkos samprata ir veiksniai

Susiformavus darbo rinkai, nusistovėjo ir nedarbas, kuris suprantamas kaip darbo pasiūlos ir paklausos disbalansas.

Nedarbas yra sudėtinga socialinė ir ekonominė problema, sukianti neigiamų padarinių. Nedarbas – tai ne tik nepagaminta produkcija, bet ir įmonių demoralizacija. Dėl ekonominio nuosmukio prastėja gyvenimo gerovė, daugėja žmogžudysčių, didėja nusikalstamumo, alkoholizmo, narkomanijos, skyrybų skaičius. Didžiulis nedarbas atneša didžiulius nuostolius. Priverstinio nedarbo metu negrįžtamai prarandamas darbo laikas. Dėl to visuomenė netenka dalies prekių, kurias galėtų pagaminti bedarbiai (Pareigis, Dorofjeva. 2004, p.5).

Nedarbo lygis gali būti traktuojamas dvejopai (Penki kontinentai, LTD. 1998):

1. **Natūralus bedarbystės lygis** – kai ciklinės bedarbystės lygis lygus nuliui. (Ciklinė bedarbystė – fenomenas atsirandantis esant nestabiliai ekonominei situacijai, kai mažinamas darbo

vietai skaičius. Tai ypatingai nepageidautina bedarbystės rūšis.)

2. **Normalus nedarbo lygis** – bedarbių santykis su ekonomiškai aktyviais šalies gyventojais. Ekonomiškai aktyviais laikomi darbingo amžiaus, visada pasirengę pradėti dirbti asmenys.

Nedarbo lygis nulemia, ar nedarbas yra blogybė, ar toleruotinas dalykas. Įvairūs šaltiniai skirtingai charakterizuoja normaliais laikytinus nedarbo lygius. Lietuvos respublikinės darbo biržos duomenimis dažniausiai normaliu nedarbo lygiu laikomas 5-6% nedarbo lygis. Statistikos departamento prie LRV duomenimis, pavyzdžiui, 1997 metais vidutinis oficialus nedarbo lygis Lietuvoje atitiko normą ir sudarė 6,7 %. Tačiau tai neatspindi realios padėties, nes nėra vieningo susitarimo, koks asmuo turi būti laikomas bedarbiu. Darbo birža pateikia tokią bedarbio sampratą: bedarbiu laikomas darbingo amžiaus asmuo, neturintis darbo, užsiregistravęs darbo biržoje, vykdamas aktyvią darbo paiešką.

Statistikos departamentas taip pat tiria bedarbystės paplitimą, tačiau naudoja ne bedarbio, o nedirbančio žmogaus sampratą. Į nedirbančiųjų skaičių patenka visi apklausos metu pasisakę esantys bedarbiais (neatsižvelgiant į tai, ar jis registruotas darbo biržoje, ar ne, ar aktyviai ieško darbo, ar ne). Todėl respublikinės darbo biržos ir statistikos departamento pateikiami duomenys apie bedarbystės lygį yra skirtingi.

Lietuvos Demografinių tyrimų centras (2000) išskiria dvi neoficialaus užimtumo formas:

1. **Visiškas neoficialusis užimtumas** – kai darbdavys darbo santykių neįformina juridiskai ir nemoka socialinio draudimo įmokų bei atitinkamų mokesčių;
2. **Dalinis neoficialusis užimtumas** – kai su darbuotoju sudaroma darbo sutartis, bet deklaruojama tik dalis jo darbinio pajamų.

Taip pat Demografinių tyrimų centras išskiria pagrindines neoficialiojo užimtumo paplitimo Lietuvoje priežastis: bendras gamybos lygio sumažėjimas, mažos įvairių gyventojų grupių pajamos (žemas darbo užmokestis), bankrutuojančios įmonės ir jų gausėjimas, menkai išplėtotas oficialusis ekonomikos sektorius, nepakankama finansinė ir darbo kontrolė. Neoficialioji darbo rinka yra glaudžiai susijusi su savarankišku gyventojų užimtumu.

Juodosios darbo rinkos (neoficialaus darbo/šešėlinio užimtumo ir pan.) sąvoka apima platų apibūdinimą. Bendru atveju **paslėptas užimtumas** (angl. *hidden employment*) (Kanopinė, V.), kitaip **neformalus užimtumas** (angl. *informal employment*) (Pedersen, S.), **šešėlinis užimtumas** (angl. *shadow employment*) (Diamantopoulou, A.), **nedeklaruojamas darbas** (angl. *undeclared work*) (Jönsson, H.), **nelegalus užimtumas** (angl. *underground employment*) (Meldolesi, L.; Schneider, F.) – tai reiškia, kad nėra jokių raštiškų darbininko ir darbdavio susitarimų, nemokami mokesčiai ir socialinis draudimas, negarantuojamas darbo saugumas ir atlyginimas už darbo metu galimas traumas. Be to į

juodąją darbo rinką gali būti įsitraukę tiek užsiregistravę darbo biržose, tiek jose neregistruoti asmenys. Galima ir tokia situacija, kada žmogus yra oficialiai registruotas darbo biržoje kaip bedarbis, gauna bedarbio pašalpą, bet tuo pačiu yra užimtas juodojoje darbo rinkoje. Tai galima paaiškinti politinės, ekonominės situacijos nestabilumu, neoficialaus darbo kontrolės ir apskaitos nebuvimu.

Ekonominėje literatūroje iki šiol nėra vieningos nuomonės, ar šie terminai reiškia tą patį. Juškienė G. bei Markelevičius J. jau be aukščiau analizuotų naudoja sinonimines sąvokas: **nuslėpta** (angl. *hidden*), **paralelinė** (angl. *parallel*), **pogrindinė** (angl. *subterranean*), **juodoji ekonomika** (angl. *black economy*). Jų manymu nacionalinėse sąskaitose vartojamas terminas **neapskaitoma ekonomika** (angl. *non-observed economy*) apima visus oficialiaisiais statistikos šaltiniais neapbrėptus, bet į BVP įskaičiuojamus sandorius (Juškienė, G.; Markelevičius, J., 2003).

Martinkus B., Sakalas A., Savanevičienė A. (2003) išskyrė tokią sąvoką: **šėšėlinis nedarbas** (angl. *shadow unemployment*) – kai nedarbo lygis neteisėtai padidinamas. T.y. bedarbio statusas suteikiamas asmenims, kurie registruoti darbo biržose ir teigia, jog jie ieško darbo, nors tai neatitinka tikrovės. Tai daryti dažnai skatina nedarbo kompensacija arba socialinio aprūpinimo pašalpa, kurios gali priklausyti nuo tariamų darbo paieškų.

Lietuvos Respublikos darbo kodekse nelegaliu darbu laikomas darbas:

- 1) esant LR darbo kodekso 93 straipsnyje nustatytiems darbo sutarties požymiams, dirbamas nesudarius darbo sutarties;
- 2) dirbamas užsienio valstybių piliečių ir asmenų be pilietybės, nesilaikant jiems norminių teisės aktų nustatytos įsidarbinimo tvarkos.

Nelegalus darbas dažniau ima reikštis kitomis formomis: darbuotojai verčiami dirbti poilsio, švenčių dienomis arba įdarbinti tik dalimi etato privalo dirbti visą darbo dieną, o kartais ir dvylika valandų.

Socialinės apsaugos ir darbo ministerija išskiria tokį neoficialios darbo rinkos apibrėžimą - nelegaliu darbu laikoma komercinė, ūkinė, finansinė, profesinė veikla, vykdoma neįsteigus įstatymų nustatyta tvarka įmonės ar neišpirkus atitinkamai veiklai reikalingo patento, kai dalis darbo užmokesčio mokama “vokeliais”, kai asmenys dirba legaliose įmonėse, bet su jais nesudarytos darbo sutartys, kai dirbama ilgesnį negu oficialiai darbo sutartyje sulgytą darbo laiką (LR Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, 2004).

Papildomai galima paminėti Lietuvos Respublikos Darbo kodekso 98 straipsnyje nelegalaus darbo apibrėžimą: kai dirbama užsienio valstybės piliečių ir asmenų be pilietybės, nesilaikant jiems norminių teisės aktų nustatytos įsidarbinimo tvarkos (Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija. 2004).

Rusijos Ekonomikos ir Socialinių Tyrimų Instituto atliktame 1996-1998 m. moksliniame tyrime bei Edward Elgar 1999 metais išleistoje knygoje „Rusijos darbo rinkos formavimasis“ (1998) šešėlinė darbo rinka apibrėžiama kaip mobilių kanalų egzistavimas organizacijose ir/ arba kelių darbų turėjimas vienu metu (įskaitant ir valstybines, ir privačias įmones).

„Business & Economy“ (1995) informacinis portalas išskyrė keletą priežasčių, dėl kurių darbingo amžiaus žmonės Baltijos šalyse nedalyvauja oficialioje darbo rinkoje:

- ribotos galimybės rasti darbą bei esant neatitikimams tarp sugebėjimų ir darbo paklausos;
- ribotos persikvalifikavimo galimybės;
- griežti bedarbių registravimo reikalavimai;
- mažos bedarbių pašalpos, iš kurių neįmanoma pragyventi;
- mokesčių vengimas ir tarp darbuotojų, ir tarp darbdavių, kas įtakoja nelegalią darbo jėgą įmonėse;
- netinkamas įstatymų vykdymas, įgalinantis funkcionuoti šešėlinę ekonomiką;
- didėjantis ekonominis aktyvumas namų ūkyje ir pan.

Matyti, kad yra nemažai neoficialios darbo rinkos sąvokų bei sampratų. Tačiau nėra vieningos nuomonės apie neoficialios darbo rinkos sąvokų apibrėžimo metodiką. Aukščiau analizuoti autoriai ir šaltiniai bando nagrinėti tą pačią sąvoką, bet skirtingais aspektais. Vieni labiau orientuojasi į asmenis, dalyvaujančius darbo rinkoje ir užsiimančiais įstatymams prieštaraujančia veikla, kiti - į pačią nelegalią veiklą. Iš tiesų sunku apibrėžti neoficialios darbo rinkos sampratą, nes jau ir turimos įvairių autorių abstrakčios sąvokos „užimtumas“ ir „nedarbas“ irgi mums nedaug ką pasako apie tikrąją padėtį darbo rinkoje, nes egzistuoja darbo rinkos struktūros elementai (neregistruotas arba paslėptas nedarbas, nevisiškas ir neoficialus užimtumas), kurie yra faktiškai neapčiuopiami ir sunkiai įvertinami. Skaičiavimus apsunkina tikslios statistinės informacijos trūkumas, todėl jie yra tik apytikriai. Neoficialaus užimtumo įvertinimas - tai tiriamo reiškinių dinamikos įvertinimas, žinant, jog konkrečioms skaičiavimų reikšmėms statistikoje įtakos turi tiek turimų duomenų kokybė, tiek konkrečios skaičiavimų metodikos specifika.

1.3 Valstybės politika darbo rinkoje

Šiame poskyryje aptariama valstybė (vyriausybė) ir metodai, kuriais ji daro poveikį darbo rinkai.

R. Česnyienė (1996) valstybės darbo rinkos politiką traktuoja plačiąja ir siaurąja prasme. Plačiąja prasme darbo rinkos politika yra globalinės užimtumo problemos dalis. Valstybės politika

pasireiškia per monetarinę, fiskalinę politiką (pvz., nustatydamą minimalų darbo užmokestį, reguliuodama mokesčius).

Siaurąja prasme apibrėžiant darbo rinkos politikos esmę skirtini du jos aspektai:

Pasyvioji darbo rinkos politika – kai valstybinėmis priemonėmis reguliuojamas kompensacinis mechanizmas, bedarbystės atveju nustatomos kompensacijų mokėjimo sąlygos, formos, dydis ir garantuojamas draudimas nuo bedarbystės. Prie pasyvių darbo rinkos priemonių priskirtinos ir socialinės paramos išmokos bedarbiams, neįgijusiems teisių gauti nedarbo draudimo išmokas arba tiems, kuriems bedarbio pašalpos mokėjimo laikas pasibaigęs (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002).

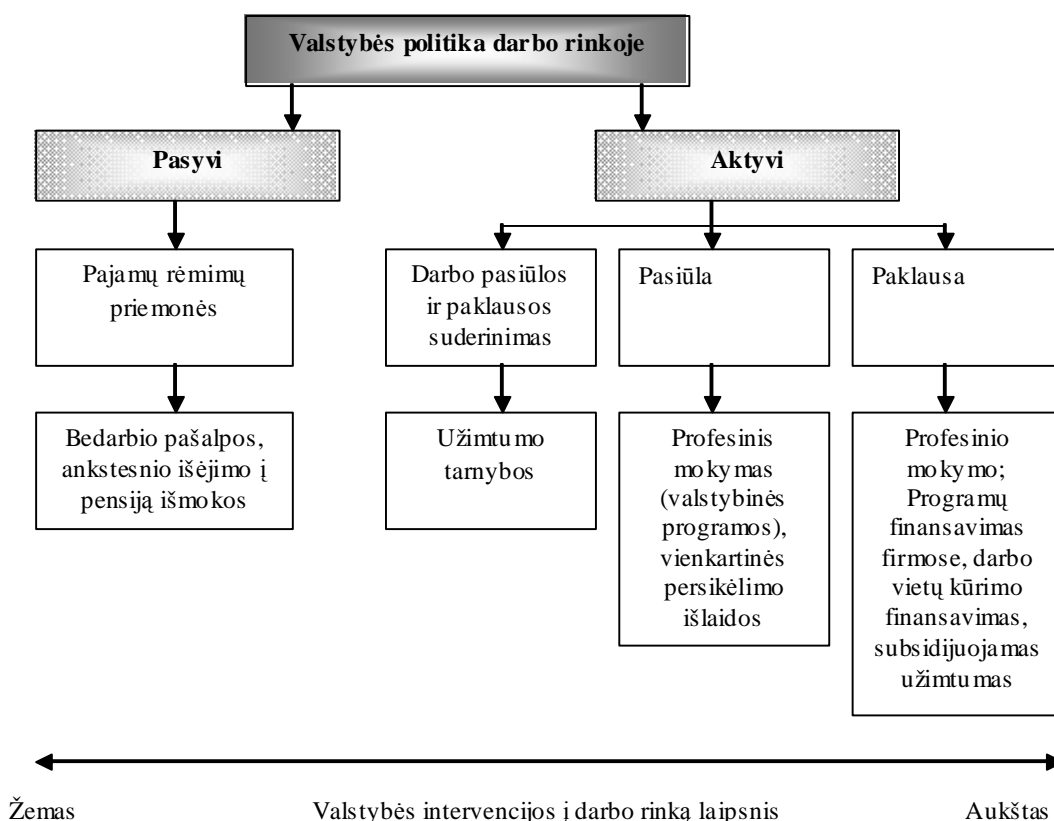
Aktyvioji darbo rinkos politika – kai valstybinėmis priemonėmis, diferencijuotomis pagal socialines grupes, regionus, ūkio šakas, selektyviai reguliuojamas pasiūlos ir paklausos darbo rinkoje santykis.

Pasyvios ir aktyvios darbo politikos elementų santykis, jų apimtis, kokybė ir efektyvumas Vakarų šalyse labai skiriasi. Tiek pasyvi, tiek aktyvi politika gali būti efektyvi. Tai priklauso nuo konkrečių šalies sąlygų. Pavyzdžiui, teigiamai vertinama darbo rinkos politika Beneliukso šalyse, nors čia vyrauja pasyvios politikos elementai.

Aktyvi darbo rinkos politika efektyvi Švedijoje, Vokietijoje, Olandijoje, Belgijoje, Anglijoje ir t.t. Tuo tarpu JAV, Italijoje, Šveicarijoje aktyvios darbo rinkos politikos elementai atlieka mažesnę vaidmenį (Česnyienė, R., 1996, 63 p.).

Aktyvios darbo rinkos politikos tikslas – pasitelkus specialias institucijas (darbo biržas, užimtumo tarnybas ir pan.) suderinti darbo pasiūlą ir paklausą.

Darbo rinkos reguliavimo priemonės parodytos 1 paveiksle:



Šaltinis: Martinkus, B.; Sakalas, A.; Savanevičienė, A. Darbo išteklių ekonomika ir valdymas, 2003, p. 48.

1 pav. Valstybės politika darbo rinkoje

Aktyvia darbo rinkos politika siekiama mažinti bedarbio pašalpų mokėjimo išlaidas, skirti jas naujoms darbo vietoms kurti ir kitoms aktyvioms priemonėms, padedančioms bedarbį asmenį padaryti mobilesni darbo rinkoje. Tam reikia kruopščiai parengtų ir apgalvotų profesinio mokymo bei perkvalifikavimo programų ir priemonių, užtikrinančių perspektyvinį darbo paklausos didėjimą (Martinkus, B.; Sakalas, A.; Savanevičienė, A., 2003, p. 48).

Bendru atveju aktyvios darbo rinkos politikos priemonės skirtos padėti darbo netekusiam žmogui grįžti į darbo rinką, o pasyvios – laikinai kompensuoti dėl nedarbo prarastas pajamas, kol bus surastas darbas ar įgyta naujam darbui būtina profesija ar kvalifikacija. Aktyvios darbo rinkos politikos priemonės, be abejo, yra kur kas reikšmingesnės už pasyvias. Tačiau, pavyzdžiui, Lietuvoje dėl susiklosčiusio darbo rinkos politikos priemonių finansavimo būdo kaip tik aktyvios priemonės ne tokios svarbios. Taip yra todėl, kad aktyvios ir pasyvios darbo rinkos politikos priemonės finansuojamos iš Valstybinio socialinio draudimo fondo lėšų, skirtų nedarbo draudimui. Nuolat trūkstant socialinio draudimo lėšų pirmiausia prioritetiškai finansuojamos pensijos, mažinant finansavimą kitoms draudimo rūšims, taip pat ir nedarbo draudimui. Sumažintų nedarbo draudimo lėšų

pakanka įstatymu nustatytoms bedarbių pašalpoms išmokėti, o aktyvioms darbo rinkos politikos priemonėms ir darbo rinkos institucijų išlaikymui numatytų lėšų pritrūksta. (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002).

Plėtojant ekonominę sistemą, didžiausią įtaką turi visuomeniškai organizuota darbo jėga. Ji aprėpia darbingąją visuomenės dalį, kuri laikui bėgant dėl įvairių priežasčių kinta tiek kokybiškai, tiek kiekybiškai. Bet kurioje ekonominėje sistemoje vyksta natūralūs procesai: žmonės gimsta, auga, miršta. Tai natūraliai veikia ir darbo jėgos kitimą visoje ekonominėje sistemoje nuo jos gimimo, jai augant ir iki jos mirties. Vertinant visuomeniškai organizuotos darbo jėgos kitimą, būtina atsižvelgti į ekonominėje sistemoje integruotų žmonių bendrąsias vystymosi tendencijas, o ne į vienetinius diferencijuotus poslinkius (Bagdonas; Sakalas. 1987).

Ekonomistai Bagdonas E. ir Sakalas A. (1987) visuomeniškai organizuotus darbo išteklius suskirstė į aktyviusius, pasyviuosius ir rezervinius, bei juos apibrėžė:

Aktyvieji darbo ištekliai – tai darbinis potencialas tų žmonių, kurie pagal savo galimybes integruojami į ūkinę veiklą. Tai visą darbo dieną dirbantys žmonės.

Pasyvieji darbo ištekliai - bedarbiai arba asmenys, dirbantys ne visą darbo dieną, arba nedirbantys savo noru.

Rezerviniai darbo ištekliai – tai asmenys, galintys dalyvauti ūkinėje veikloje, tačiau dėl natūralių bei ekonomiškai pagrįstų priežasčių pasitraukę iš jos.

Ekonomistai Bagdonas E. ir Sakalas A. (1987) taip pat išskyrė neorganizuotai darbo jėgos grupę, kuriai priskyrė tuos integruotus asmenis, kurie dėl nepakankamo fizinio ar intelektualinio išsivystymo nesugeba sąmoningai efektyviai dalyvauti ūkinėje veikloje, pavyzdžiui, mažamečiai vaikai, invalidai, senyvo amžiaus žmonės.

Labai svarbu nustatyti specializacinę struktūrą visuomeniškai neorganizuotų ir aktyviųjų darbo išteklių sąlyginėse grupėse. Tačiau svarbiausia – atskleisti visą darbo jėgos specializacinį potencialą (Bagdonas; Sakalas. 1987).

Socialinės apsaugos ir darbo ministerija atlieka taip pat svarbų vaidmenį, formuodama darbo išteklius rinkoje. Jos struktūroje yra specialios tarnybos, tiriančios, reguliuojančios gyventojų užimtumą, vadovaujančios darbo biržoms, organizuojančios žmonių kvalifikacijos kėlimą, mokymą ir kt. (Martinkus, B.; Sakalas, A.; Savanevičienė, A., 2003, p. 50).

Lietuvoje darbo sutarties įstatymu numatyta, jog visi darbai įmonėse turi būti įforminami darbdavio ir darbuotojo darbo sutartimi, išskyrus darbus, atliekamus pagal autorines sutartis ir savivaldybių išduotus patentus. Nepakankamai įvairios darbo sutarties formos, galutinai nereglamentuotas savanoriškų, paslaugų ir talkos darbų įforminimas. Kolektyvinės sutartys ir

susitarimai menkai reglamentuoja darbo apmokėjimą. Įmonės vangiai taiko darbų įvertinimo sistemą.

Esant oficialiam užimtumo didėjimui analogiškai mažėja neoficialaus užimtumo mastas. Realiaj valstybės politiką darbo rinkoje, jos kokybę padės įvertinti analitinėje dalyje atlikti tyrimai.

2. NEOFICIALIOS DARBO RINKOS MASTO ĮVERTINIMAS

Šiame skyriuje analizuojami Lietuvos darbo rinkos pokyčiai, atliekama mokslinė palyginamoji analizė remiantis jau atliktų tyrimų rezultatais. Įvertinamas šešėlinės ekonomikos mastas, lyginama su užsienio šalių situacija. Taip pat atliekama respondentų apklausa; gautų rezultatų analizė bei sintezė.

2.1 Lietuvos darbo rinkos pokyčiai

Keletą dešimtmečių atgal, prieš atgaunant Lietuvos Respublikos nepriklausomybę, Lietuvos ekonomika buvo paremta planiniu ūkiu. Pramonė ir žemės ūkis buvo įjungti į sudėtingą visasąjunginį mechanizmą, įmonės nesusidurdavo su prekių realizacijos problemomis, nereikėjo rūpintis žaliavomis – viskas buvo skirstoma iš centro. Bedarbystė kaip socialinis reiškinyss neegzistavo, nes baigusiam studijas ir įgijusiam bet kokią specialybę asmeniui buvo garantuojama darbo vieta. Jeigu žmogus dėl tam tikrų priežasčių (pavyzdžiui, dėl motinystės atostogų, grįžusieji po būtiniosios karinės tarnybos) tapdavo bedarbis, tai valstybė jam arba išsaugodavo ankstesnę darbo vietą, arba suteikdavo galimybę per tam tikrą laiko tarpą susirasti kitą darbą. Neįgaliems žmonėms taip pat buvo garantuojamos bent jau nedidelės pajamos iš apmokamo darbo. Egzistavo sąvoka kaip priverstinis nedarbas, t.y. valstybė suteikdavo darbo vietą vien tam, kad žmonės turėtų bent minimalų pragyvenimo šaltinį. Tai būdavo minimalių profesinių žinių reikalaujantys darbai, pvz., sargo darbas, įvairūs pagalbinių darbai statybose arba kolūkiuose ir pan.

Atkūrus Lietuvos Respublikos nepriklausomybę, padėtis iš esmės pakito. Prasidėjo perėjimas nuo planinio ūkio prie rinkos ekonomikos, buvo vykdoma privatizacija. Suirus centralizuotai ūkio valdymo sistemai, įmonės prarado produkcijos ir žaliavų realizavimo rinkas, suiro darbo vietų paskirstymo sistema. Tai sukėlė įmonių prastovas, gamybos apimties sumažėjimą, bankrotus, lėšų, skirtų darbo apmokėjimui, stygių, darbo vietų sumažėjimą. Sumažėjo sunkiosios pramonės reikšmė, karinė pramonė visai išnyko (Sociumas. 1999).

Įteisinus privačią nuosavybę, atsirado naujos verslo organizavimo formos: individualios įmonės, partnerinės įmonės (UAB), akcinės bendrovės (AB), investicinės akcinės bendrovės (IAB). Visi šie pokyčiai lėmė darbo rinkos susiformavimą, nes dėl socialistinei sistemai būdingo darbo vietų paskirstymo galima sakyti, kad tarybiniu laikotarpiu tokios rinkos nebuvo. Darbo pasiūla ėmė nebeatitikti darbo paklausos. Kai kurios specialybės (ūkio planuotojai, sunkiosios ir karinės pramonės inžinieriai ir pan.) tapo nebereikalingomis, o jas turintys žmonės nespėjo arba nebesugebėjo persikvalifikuoti. Padidėjo paklausa tokių specialybių, kaip teisininkai, politologai, ekonomistai, ypač

rinkos ekonomikos specialistai, bankininkai, verslininkai. Anksčiau tokių specialistų buvo ruošama nedaug, todėl norintys užimti šitas darbo vietas turėjo greitai persikvalifikuoti (Sociumas. 1999).

Lietuvos darbo rinkos pokyčius internetinis žurnalas „Sociumas“ (1999) pateikė tokia seka:

1. Nuo 1989 iki 1993 m. statybose dirbančių žmonių skaičius sumažėjo 45% .
2. Nuo 1989 iki 1993 m. pramonės dirbančiųjų skaičius sumažėjo 35% .
3. Nuo 1989 iki 1993 m. transporto darbuotojų skaičius sumažėjo 40% .
4. Švietimo ir sveikatos apsaugos darbuotojų skaičius praktiškai nepakito.
5. Žmonių, užsiimančių komercine veikla, skaičius išaugo 60% .
6. Prekybininkų skaičius padidėjo 43% .
7. Jeigu 1989 m. tik 10 % visų dirbančiųjų priklausė privačiam sektoriui, tai 1993 m. šis skaičius išaugo iki 56% .
8. 1993 m. pabaigoje tik 3% žemės ūkio darbininkų dirbo ne privačiame sektoriuje.

Iki 1994 m. gyventojų užimtumas ir aktyvumas didėjo, o 1994–1996 m. ėmė mažėti. Nors atsigavo ir paspartėjo oficialios ekonomikos plėtra, šešėlinės ekonomikos mastas bei joje užimtų gyventojų skaičius mažėjo sparčiau. Vis daugiau jaunimo, baigę bendrojo lavinimo mokyklas, rinkosi tolesnes studijas. 1997–1998 m. pirmąjį pusmetį užimtumas stabilizavosi ir atsirado prielaidų jam didėti. Nedarbas tuo metu mažėjo. Tai lėmė spartūs ekonomikos raidos tempai. Kita vertus, bendrą užimtųjų skaičiaus augimą stabdė tolesnis ekonomiškai neaktyvių gyventojų bei jaunimo, besimokančio profesinėse, aukštesniosiose bei aukštosiose mokyklose, skaičiaus didėjimas. Pavyzdžiui, 1998–1999 mokslo metais studentų ir moksleivių buvo beveik 40 tūkst. daugiau nei 1995–1996 mokslo metais (Dilba, 2000, p.37). Šalies darbo rinkai tai tikrai reikšmingas skaičius. To meto gyventojų užimtumą galima apibūdinti taip: vyko tolesnis darbo rinkos legalizavimas, tačiau bendras gyventojų užimtumas mažėti nustojo. Ši teigiama tendencija 1998-ųjų pabaigoje staigiai pasikeitė dėl finansinės krizės Rusijoje. Dirbančių gyventojų skaičius vėl pradėjo mažėti, o bedarbių padaugėjo. Ši tendencija išliko ir visus 1999 metus. Šitokią situaciją sąlygojo akivaizdus ekonomikos nuosmukis. Tačiau šios tendencijos negalima laikyti ilgalaike. Ryškesni yra vidiniai, struktūriniai užimtumo pokyčiai. Kadangi šalies ūkis yra priverstas labiau orientotis į Vakarų rinkas, silpnėja nestabilios Rytų rinkos įtaka (Dilba, 2000, p.37).

Paulavičius Kęstutis (2002) pritaria Dilbos nuomonei, kad konkurencijai darbo rinkoje aštrėjant, mažai kvalifikuotas ir nekvalifikuotas darbas vis labiau pakeičiamas aukštos kvalifikacijos intelektualine veikla. Tai irgi teigiamai veikia šalies ūkio konkurentabilumą. Per atkurtos nepriklausomybės dešimtmetį (1990-2000 m.) žymiai pakito reikalavimai darbuotojų išsilavinimui,

universalumui, kūrybinei iniciatyvai. Kuo labiau išvystytos šios darbo jėgos savybės, tuo greičiau prisitaikoma prie kintančių darbo rinkos sąlygų. Oficiali statistika teigia, kad turintys aukštąjį išsilavinimą darbuotojai sudaro mažiausią bedarbių dalį, nes sugeba be didesnio vargo papildyti profesines žinias ar persikvalifikuoti.

Edvardas Bartkus (2004) analizuodamas skirtingų įmonių grupių darbuotojų skaičiaus dinamikos tendencijas nuo 1998 metų išskyrė tokius bruožus:

1. Darbuotojų skaičiaus mažėjimas buvo ženklus 1998–2000 metais. 2002 m. darbuotojų skaičiaus mažėjimo tendencija nors ir tebetruko, bet sulėtėjo (Statistikos departamentas, 2003);

2. Svarbiausia darbuotojų skaičiaus dinamikos ypatybė yra ta, kad tiek įmonėse, kuriose dirbo nuo 50 iki 249 darbuotojų, tiek ir 250 ir daugiau darbuotojų turinčiose įmonėse jų skaičius nuosekliai mažėjo (Bartkus, 2004, p.2). O smulkaus verslo įmonių (SVĮ) grupėje po bendro darbuotojų skaičiaus nuosmukio visų įmonių grupėse 1999 m., o jam neabejotinai turėjo įtakos Rusijos ekonominės finansinės krizės padariniai, išryškėjo akivaizdus darbuotojų skaičiaus didėjimas. Ši tendencija truko iki 2002 m., itin sparti buvo 2001 metais. Darbuotojų SVĮ skaičius 2002 m. sumažėjo, palyginti su 2001 m., tačiau buvo gerokai didesnis nei krizinės situacijos pradžioje. O įmonėse, kuriose dirbo 50–249 darbuotojai, tik 2002 m. pastebima darbuotojų skaičiaus didėjimo tendencija. Įmonių, kuriose dirbo 250 ir daugiau darbuotojų, grupėje situacija turėjo priešingą tendenciją – darbuotojų skaičius nuosekliai mažėjo (Statistikos departamentas, 2002);

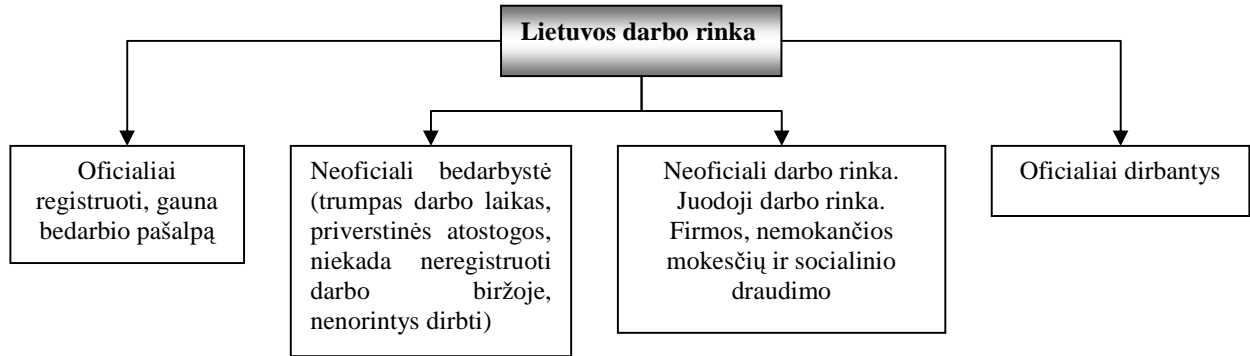
3. Nuo 2000 m. iki 2003 m. gyventojų skaičius sumažėjo 49,6 tūkst., o užimtųjų 40,2 tūkst. (Statistikos departamentas, 2002).

Būtina pažymėti, kad nuo 2003 metų Lietuvos narystė ES sudarė palankias prielaidas ūkio vystymuisi ir nedarbo mažėjimui. Lietuvoje pagal užimtumo situaciją susiformavo trys teritorijų grupės. Eures 2006 metų duomenimis, didžiausias užimtumas yra Vilniaus, Kauno, Klaipėdos rajonuose, turinčiuose išplėtotą pramonę ir paslaugų sektorių. Vidutinis užimtumas yra Alytaus, Plungės, Utenos ir kt. teritorijose, turinčiose vyraujančią pramonės infrastruktūrą. Mažiausias užimtumas yra rajonuose su vyraujančia žemės ūkio struktūra. Prognozuojama, kad mažės regioniniai nedarbo skirtumai. Aukščiausio nedarbo teritorijose nedarbas mažės sparčiau negu bendras šalyje. Numatoma, kad šalyje liks Akmenės ir Ignalinos rajono savivaldybės, kuriose bedarbių dalis tarp darbingo amžiaus gyventojų sudarys daugiau kaip 10% (Eures. 2006).

Apibendrinant galima teigti, kad šalyje struktūriniai užimtumo pokyčiai darė teigiamą įtaką ilgalaikiai užimtumo plėtrai. Užimtumas padeda pasiekti tam tikrą kokybinį lygį šalyje.

2.2 Lietuvos šešėlinė ekonomika ir situacija užsienio šalyse

Kiekviena valstybė apibrėžia savo darbo rinkos struktūrą. Lietuvos darbo rinkos struktūrą galima pavaizduoti taip (žr. 2 pav.):



Šaltinis: sukurta autorės pagal Penki kontinentai, Ltd. (1998) Lietuvos darbo rinkos pokyčiai.

2 pav. Lietuvos darbo rinkos struktūra

Kaip matyti iš paveikslo, Lietuvoje (kaip ir kitose postkomunistinėse šalyse) be pagrindinių darbo rinkos segmentų (oficialus užimtumas ir registruotas nedarbas), kurie ypač ryškūs Vakarų Europos šalyse, susiformavo dar du segmentai: paslėptas nedarbas ir neoficialus užimtumas, neatsispindintys oficialioje statistikoje. Užimtumo analizę apsunkina tai, kad Statistikos departamento ir Darbo biržos duomenys bei specialių darbo jėgos tyrimų rezultatai pateikia šiek tiek skirtingą informaciją apie padėtį darbo rinkoje.

Mūsų visuomenėje fenomenas – juodoji darbo rinka (neoficialus darbas) – atsirado pakankamai neseniai. Neoficialus gyventojų užimtumas (nelegalus darbas) įsigalėjo ir suklestėjo pereinamojo laikotarpio į rinkos ūkį sąlygomis. Tai veiksny, kuris ganėtinau padidina realų gyventojų užimtumą ir sumažina nedarbą. Įvairiais duomenimis nuo 150 iki 600 tūkstančių žmonių gali būti įtraukti į neoficialią darbo rinką. (Penki kontinentai, Ltd. 1998). Neoficialus užimtumas rinkos ekonomikos šalyse 2002 metais siekė nuo 5 iki 15% ir menkai te veikė kontroliuojamų segmentų elgseną. Lietuvoje tuo metu jis galėjo būti dar didesnis, nors tikslų įvertinimą nėra. Tarptautinės Darbo Organizacijos ekspertai teigė, kad kai kuriose Vakarų Europos šalyse 2002 metais neoficialus užimtumas siekė 10 – 12%, tačiau daugelyje Vakarų Europos šalių jis apėmė tik 2 – 5% darbo rinkos (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002). Šešėlinė ekonomika iškreipia užimtumo, ekonominės ir socialinės padėties įvertinimą, paremtą vien statistiniais duomenimis.

Tiksliai įvertinti šešėlinės ekonomikos mastą yra sudėtinga. Lietuvos laisvosios rinkos instituto duomenimis, praėjusio dešimtmečio viduryje šešėliniame sektoriuje buvo sukuriama iki trečdalis BVP, 1997–1998 m. – apie 20 % BVP. Darbo ir socialinių tyrimų instituto atlikti skaičiavimai, remiantis

Sodros, Statistikos departamento ir Lietuvos darbo biržos duomenimis, rodo, kad šio dešimtmečio pirmoje pusėje sparčiai didėjo neoficialus užimtumas, pasiekęs per 370 tūkst. dirbančiųjų 1994 m. (tuo tarpu dar 1992-aisiais buvo tik 170 tūkst.). Kita vertus, statistiniai duomenys rodo, kad užimtųjų skaičius per tą laikotarpį sumažėjo maždaug 200 tūkstančių. Nuo 1995 m. pradėjo mažėti neoficialus užimtumas: iki 240 tūkst. 1999 m. bei 225 tūkst. 2000 m. pirmąjį pusmetį (Dilba, 2000, p.37).

Iš esmės šešėlinės ekonomikos dalis šalyje vis didėja, kasmet vis daugiau diskusijų kyla dėl neoficialaus gyventojų užimtumo. Kai kurių ekspertų vertinimu skelbiama, kad mažėjant užimtų gyventojų skaičiui daugėja „šešėlyje“ dirbančių žmonių. Skelbiami net konkretūs skaičiai, kurie skirtingais metais svyruoja nuo 370 tūkst. iki 240 tūkst. (Dilba, 2000, p.37). Tokie rezultatai gaunami, lyginant Statistikos departamento pateikiamus užimtų gyventojų skaičius su mokesčius „Sodrai“ mokančiais asmenimis. Iš tiesų, lyginant šiuos skaičius, skirtumas nemažas. Tačiau reikėtų atidžiau įsigilinti į Statistikos departamento skelbiamus duomenis.

Statistikos departamento generalinis direktorius Algirdas Šemeta (BNS, 2005) 2005 m. kovo mėn. vykusioje Vyriausybės ir Lietuvos pramonininkų konfederacijos konferencijoje teigė, kad šešėlinės ekonomikos dalis 2002 m. Lietuvoje siekė apie 18,9% bendrojo vidaus produkto (BVP) neskaičiuojant nelegalios veiklos, o daugiau nei pusė šešėlinės ekonomikos pajamų teko prekybos, statybos ir pramonės sektoriams. 2002 metų duomenimis, oficialiai neapskaitytos ekonomikos sukurta pridėtinė vertė siekė 9,582 mlrd. litų. Dar maždaug 650 mln. litų siekė nelegalios veiklos pajamos, gaunamos iš nelegalios alkoholio gamybos ir prekybos, narkotikų verslo, sekso paslaugų, prekybos vogtais automobiliais. Šiose nelegaliose veiklose sukurta pridėtinė vertė sudarytų apie 0,9% 2002 metų BVP. Reikia paminėti, kad vertinant nelegalios veiklos pajamas, nebuvo įvertintas tabako gamybos ir platinimo sektorius (BNS, 2005).

Tuo tarpu Linco (Austrija) universiteto profesoriaus Friedricho Shneiderio duomenimis, 2004 metais Lietuvoje šešėlinė ekonomika siekė 29,4% BVP (DSTI, 2004, p.35).

Šešėlinės ekonomikos dalis Lietuvoje iš esmės nėra didesnė nei vidutiniškai išsivysčiusiose Vakarų valstybėse. A.Šemetos pranešime (BNS, 2005) nurodyta, kad Italijoje, Ispanijoje, Portugalijoje ir Belgijoje šešėlinė ekonomika viršija 20% BVP, o OECD (Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos) šalyse šešėlinės ekonomikos dalis vidutiniškai siekia apie 16%. JAV ir Šveicarijoje šešėlinė ekonomika nesiekia 10% BVP.

Daugelyje besivystančių šalių neoficialus užimtumas yra vertinamas teigiamai lyginant su nedarbu. Tačiau, reikia pažymėti, jog neoficiali užimtumo forma mažina darbuotojų socialines garantijas, apriboja jų žmogiškųjų išteklių plėtrą, sudaro pagrindą darbo apmokėjimo pažeidimams.

2005 ir 2006 m. užimtumo perspektyvos yra apskritai teigiamos. Tikimasi, kad užimtumo padėtis pagerės intensyvėjant ekonominei veiklai. Tačiau šios teigiamos perspektyvos priklauso nuo didėjančio pasitikėjimo verslu ir ekonomikos augimo. Be to, tikėtini palankesni užimtumo pokyčiai nesumažina poreikio įgyvendinti tolesnes struktūrines darbo rinkos reformas (Eures. 2006).

Galima daryti išvadą, kad Lietuvos politika darbo rinkos srityje yra neefektyvi. Tačiau tam pagrįsti reikalinga gilesnė analizė. Todėl siekiant patikrinti teorinės analizės būdu sukurtas metodologines prielaidas, keliamos tokios hipotezės:

- Hipotezė 1 - Neoficialios darbo rinkos apraiškas skatina įstatyminės bazės netobulumas.
- Hipotezė 2 - Neoficialios darbo rinkos apraiškas skatina žemas socialinio pragyvenimo lygis.
- Hipotezė 3 – Lietuvos valstybės politika neefektyvi, siekiant mažinti šešėlinės darbo rinkos mastą.

Hipotezėms patikrinti bus atliekamas interviu su atsitiktinės atrankos būdu pasirinktų įmonių vadovais, t.y. darbdaviais.

Tolesniuose poskyriuose bus atliekama neoficialios darbo rinkos masto analizė ir analizuojamos jos susidarymo priežastys.

2.3 Valstybinės darbo inspekcijos bei Darbo ir socialinių tyrimų instituto atliktų tyrimų palyginamoji analizė

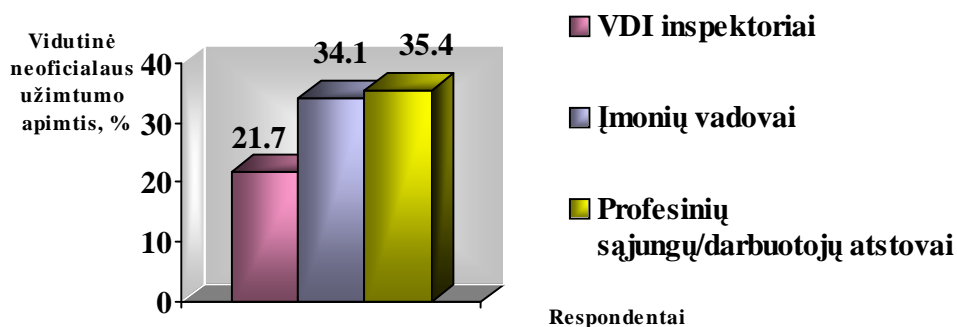
Lietuvos darbo rinkoje galima išskirti kelis segmentus, nors ribos tarp kai kurių iš jų labai neryškios. Registruojamas nedarbas ir oficialus užimtumas priskiriami prie kontroliuojamų darbo rinkos segmentų, o neoficialus užimtumas – prie nekontroliuojamų. Neoficialus užimtumas rinkos ekonomikos šalyse siekia nuo 5% iki 15% ir menkai teveikia kontroliuojamų segmentų elgseną. Lietuvoje jis gali būti dar didesnis, nors tikslų įvertinimą nėra.

Neoficialus gyventojų užimtumas (nelegalus darbas) išsigalėjo ir suklestėjo pereinamojo laikotarpio į rinkos ūkį sąlygomis. Tai veiksnys, kuris ganėtinai padidina realų gyventojų užimtumą ir sumažina nedarbą. Iš kitos pusės, tinkamas darbo santykių neįforminimas mažina darbuotojų socialinį saugumą, neužtikrina visų darbuotojų socialinių garantijų, sudaro pagrindą darbo apmokėjimo pažeidimams. Plėtojant gamybą bei skatinant užimtumo augimą Lietuvoje, būtina ne tik mažinti neoficialų užimtumą, bet ir įvairias kitas darbo teisės pažeidimų formas (tame tarpe ir moralinę bei psichologinę prievartą). Tai ne tik paskatintų efektyvesnę darbo jėgos panaudojimą, užtikrinantį Lietuvos įmonių konkurencingumo didinimą, bet ir sudarytų sąlygas spartesnei žmonių socialinei raidai. Tačiau Lietuvoje ši sfera buvo mažai analizuojama ir iki šiol beveik nebuvo atlikta sisteminių aptariamų problemų tyrimų (Darbo ir socialinių tyrimų institutas, 2004, p.4).

Tarptautinės Darbo Organizacijos ekspertai teigė, kad kai kuriose Vakarų Europos šalyse neoficialus užimtumas 2002 metais siekė 10 – 12%, tačiau daugelyje Vakarų Europos šalių jis apėmė tik 2 – 5% darbo rinkos. Neoficialaus užimtumo įvertinimų pagrindu gali būti natūralaus nedarbo lygio koncepcija, kurioje vadovaujama ekonomiinio gyventojų aktyvumo nekintamumo prielaida. Įvertinant neoficialaus užimtumo ir šešėlinės ekonomikos mastą nacionalinių statistikų agentūroms rekomenduojama surinkti duomenis iš įvairių alternatyvių duomenų šaltinių bei atlikti skirtingų rezultatų palyginamąją analizę (Lietuvos Respublikos ūkio ministerija, 2002).

Darbo Birža neturi tikslų duomenų, nusakančių tikslų neoficialios darbo rinkos Lietuvoje mastą. Statistikos Departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 metais įvertino tiesiogiai neapskaitomų sandėrių mastą, įskaitant ir neoficialų užimtumą, atliko darbo apmokėjimo analizę. Tačiau šis tyrimas labiau orientuotas į neregistruotų samdomų darbuotojų skaičių.

Darbo ir socialinių tyrimų institutas 2004 metų tyrimo “Nelegalaus darbo, teisės aktų, reglamentuojančių darbo santykius, pažeidimų, darbdavių atstovų grasinimų ar kitokio psichologinio pobūdžio įtakos darbuotojų darbo rezultatams bei saugai ir sveikatai” ataskaitoje, remiantis atliktos apklausos rezultatais, įvertino vidutinį neoficialaus užimtumo mastą. Remiantis atskirų apklaustųjų grupių vidurkiais, vidutinė neoficialaus užimtumo apimtis yra didesnė nei 15%, kuri buvo nustatyta kaip labiausiai tikėtino neoficialaus užimtumo apimties intervalo vidurys. Tik VDI inspektorių apklausos duomenimis vidutinė dirbančiųjų neoficialioje darbo rinkoje dalis siekė 15%. Tuo tarpu įmonių vadovų bei profesinių sąjungų/darbuotojų atstovų nuomone šis vidutinis rodiklis siekė apie 20%. Šiuo požiūriu įmonių vadovų bei profesinių sąjungų/darbuotojų atstovų nuomonė faktiškai sutapo (žr. 3 paveikslą).



Šaltinis: sukurta autorės pagal Lietuvos Respublikos Valstybinę darbo inspekcija. (2004) Nelegalaus darbo reiškinių prevencija.

3 pav. Vidutinė neoficialaus užimtumo apimtis (užimtųjų neoficialioje darbo rinkoje dalis) Lietuvoje skaičiuojant nuo bendro užimtųjų skaičiaus (%)

Tikslinius tyrimus, susijusius su nelegalaus darbo apraiškomis, taip pat atliko Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija. Ši inspekcija, vykdydama teisės aktų, reglamentuojančių darbuotojų saugą ir sveikatą darbe ir darbo santykius, pažeidimų prevenciją, 2003 metais atliko 18699 inspektavimus 13587 įmonėse bei įmonių struktūriniuose padaliniuose. Darbo įstatymų vykdymo klausimais įmonės tikrintos 16265 kartus. 7943 įmonėse buvo nustatyti 25763 darbo įstatymų pažeidimai (Pluktas M., 2003).

Neoficialios darbo rinkos mastą lengviau įvertinti padės Valstybinės darbo inspekcijos atliktų inspektavimų palyginamoji analizė. Pasirinkti 2003 ir 2004 metų palyginamoji analizė. Per 2004 metus iki rugsėjo mėn. 30 dienos Valstybinė darbo inspekcija atliko inspektavimų 2413 įmonėse. Kartu su kitomis priežiūros institucijomis – 2839, iš kurių 1057 – nustatyta neteisėtai dirbusiųjų. Gauti rezultatai pateikiami 1 lentelėje:

Informacija apie nelegalaus darbo apraiškų kontrolę 2004 m.

	Iš viso		Tik VDI		Su viešąja policija		Su Sodra		Su mokesčių inspekcija		Su FNTT		Kita (3 ir daugiau)	
		N*		N*		N*		N*		N*		N*		N*
1 Atlikta patikrinimų - iš viso	2839	3	2413	2	131	0	7	0	188	1	56	0	44	0
1.1 įmonėse	2423	2	2099	1	94	0	7	0	146	1	42	0	35	0
1.2 pas fizinius asmenis	195	1	147	1	20	0	0	0	15	0	7	0	6	0
1.3 pas ūkininkus	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
1.4 darbai su verslo liudijimais	220	0	167	0	17	0	0	0	26	0	7	0	3	0
2 Nustatyta neteisėtai dirbusių asmenų - iš viso	1057	409	759	313	106	23	0	0	113	51	39	9	40	13
2.1 įmonėse (nėra darbo sutarčių)	648	230	476	186	59	6	0	0	71	30	17	0	25	8
2.2 pas fizinius asmenis	284	145	197	97	31	15	0	0	25	19	18	9	13	5
2.3 be verslo liudijimų	125	34	86	30	16	2	0	0	17	2	4	0	2	0

N* - neįsileido arba nekontaktavo.

Šaltinis: sukurta autorės pagal Lietuvos Respublikos Valstybinę darbo inspekcija. (2004) Informacija apie nelegalaus darbo apraiškų kontrolę 2004 m.

Kaip matyti iš lentelės, tikrinant įmones nustatyti 1057 neteisėtai dirbę asmenys (atitinkamai už visus 2003 metus – 1422 asmenys), dėl kurių darbdaviams buvo surašyti 311 administracinių teisės pažeidimų protokolai (2003 m. – 241), kurie perduoti nagrinėti teismams. To pasekoje sudaryta 46 darbo sutartis, 49 asmenys įsigijo verslo liudijimus.

Iki 2004 metų pabaigos Valstybinė darbo inspekcija atliko iš viso inspektavimų 3960 įmonėse. Kartu su kitomis priežiūros institucijomis – 4547 įmonėse, iš kurių 1580 buvo nustatyti atvejai, kai randami neteisėtai dirbę asmenys. Galima paminėti, kad 652 patikrinimų metu į įmones visai neįsileista. Tačiau pagal rastų pažeidimų kiekį palyginti mažai surašyta protokolų ar įspėjimų. Tai rodo gana silpną valstybinių darbo rinkos darnią veiklą koordinuojančių institucijų padėtį. Kita vertus, maža dalis nubaustųjų bei įspėtųjų darbdavių imasi priemonių nelegaliai veiklai legalizuoti (pavyzdžiui, sudarė darbo sutartis arba įsigijo leidimus veiklai vystyti). Imant skaičiais, pavyzdžiui, 2004 metais iš 253 verslo subjektams išrašytų protokolų tik 79 iš jų sudarė darbo sutartis. Gauti rezultatai pateikiami 2 lentelėje:

Informacija apie nelegalaus darbo apraiškų kontrolę 2004 m.*

	Iš viso		Tik VDI		Su viešąja policija		Su Sodra		Su mokesčių inspekcija		Su FNTT		Kita (3 ir daugiau)	
		N*		N*		N*		N*		N*		N*		N*
1 Atlikta patikrinimų - iš viso	4544	3	3958	2	176	0	9	0	262	1	71	0	68	0
1.1 įmonėse	3917	2	3464	1	133	0	9	0	204	1	50	0	54	0
1.2 pas fizinius asmenis	350	1	275	1	26	0	0	0	28	0	10	0	11	0
1.3 pas ūkininkus	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
1.4 darbai su verslo liudijimais	276	0	219	0	17	0	0	0	29	0	8	0	3	0
2 Nustatyta neteisėtai dirbusių asmenų - iš viso	1580	652	1171	536	119	25	4	1	173	54	58	16	55	20
2.1 įmonėse (nėra darbo sutarčių)	993	371	736	314	72	8	4	1	122	31	31	7	28	10
2.2 pas fizinius asmenis	428	231	320	176	31	15	0	0	31	21	21	9	25	10
2.3 be verslo liudijimų	159	50	115	46	16	2	0	0	20	2	6	0	2	0
3 Taikytinos priemonės														
3.1 Surašyta ATP protokolų darbdaviams (pagal 41 str.) – iš viso	247		183		27		1		12		13		11	
<i>asmenų skaičius protokoluose</i>	535		358		54		3		70		27		23	
3.2.1 darbdaviams įmonėse	216		162		24		1		11		9		9	
<i>asmenų skaičius protokoluose</i>	466		307		48		3		69		19		20	
3.2.2 darbdaviams ne įm.	31		21		3		0		1		4		2	
<i>asmenų skaičius protokoluose</i>	69		51		6		0		1		8		3	
3.4 Apie neteisėtą veiklą išsiųsta pranešimų VMI					67									
3.5 Duota nurodymų dėl nelegalaus darbo iš viso					147									
3.5.1 iš jų įvykdyta					56									
3.6 Duota nurodymų dėl darbo sutarčių sudarymo					118									
3.7 Nurodyta sudaryti darbo sutarčių					253									
3.7.1 sudaryta darbo sutarčių					79									
3.7.2 įsigijo verslo liudijimą					54									

* - už pilnus 2004 metus; N* - neįsileido arba nekontaktavo.

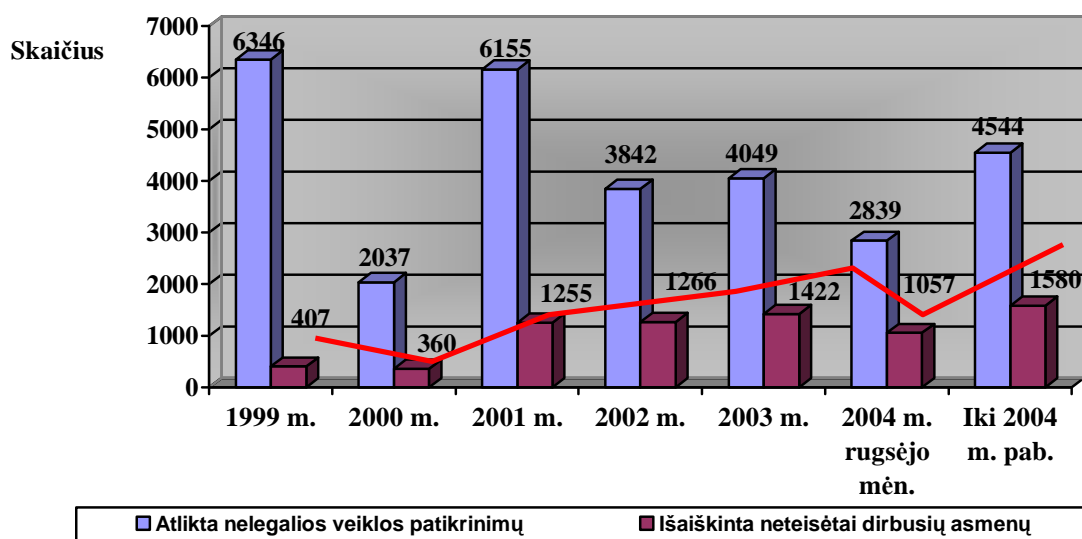
Šaltinis: sukurta autorės pagal SANAJEVAS R.; IZOKAITIS J. (2005) Nelegalaus darbo kontrolės reiškinų vertinimas.

Kaip ir anksčiau, daugiausiai neteisėtai dirbančių asmenų iki 2004 metų rugsėjo 30 dienos nustatyta – 648, o iki 2004 metų pabaigos šis skaičius išaugo iki 993 neteisėtai dirbusių asmenų. Tuo tarpu 2003 metais buvo nustatyta 913 asmenų, t.y. 8% mažiau nei 2004 m.). Pas fizinius asmenis 2003 metais nustatyta 383 nelegalaus darbo apraiškų (26,93%), 2004 m. iki rugsėjo pabaigos – 284, tuo tarpu iki 2004 m. pabaigos – jau 428. Tačiau 2004 metais rasta net 159 pažeidimų darbuose su verslo

liudijimais, t.y. buvo dirbama be reikalingų verslo liudijimų (Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija, 2004; Sanajevus, Izokaitis, 2005).

Daugiausiai nelegalaus (neteisėto) darbo atvejų 2004 metais pagal ekonominės veiklos sektorius buvo nustatyta: statybose – 36%, medienos ir medienos gaminių gamyboje – 12%, autoservisuose – 9% (Sanajevus, Izokaitis, 2005).

Atliktų nelegalios veiklos patikrinimų ir išaiškintų nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų skaičiaus kitimas 1999 – 2004 metais (iki 2004 metų pabaigos) pateikiamas 4 paveiksle:



Šaltinis: sukurta autorės pagal Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija. (2004) Nelegalaus darbo reiškinių prevencija; SANAJEVAS R.; IZOKAITIS J. (2005) Nelegalaus darbo kontrolės reiškinių vertinimas.

4 pav. Atliktų nelegalios veiklos patikrinimų ir išaiškintų nelegaliai dirbusių asmenų skaičiaus kitimas 1999 – 2004 m. pab.

Iš grafiko matyti ryški neoficialios darbo rinkos didėjimo tendencija. Nuo 1999 metų 407 nustatytų neoficialaus darbo apraiškų iki 2003 metų skaičius išaugo iki 1422 neteisėtai dirbusių asmenų (beveik 3,5 karto). Iš 2004 metais (žr. 4 pav.) atliktų 4544 patikrinimų nustatyti net 1580 pažeidimų – didelė dalis dirbančių asmenų priklauso juodosios darbo rinkos sektoriui. Papildžius grafiką 2004 metų duomenimis matyti, kad nelegali veikla įgauna pagreitį – nuo 1999 m. iki 2004 m. pabaigos nelegalios veiklos apraiškų skirtumas sudaro 25,8%. Taigi gauti rezultatai rodo vis prastėjančią Lietuvos darbo rinkos situaciją bei vis platesnį šešėlinio užimtumo mastą (aukštyn kylanti raudona kreivė 4 paveiksle).

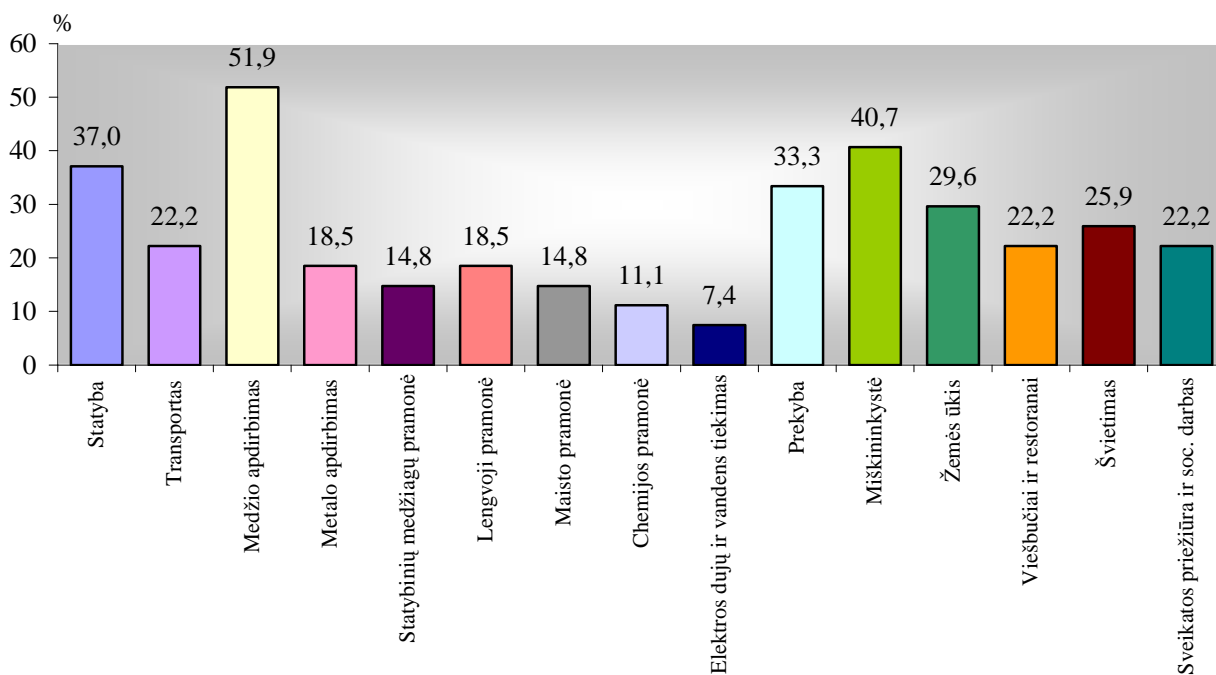
Analizuojant nelegaliai dirbusių asmenų išaiškinimą pagal ekonominės veiklos sektorius (pagal 2004 m. VDI tikrinimo rezultatus) (žr. 1 lentelę) matyti, kad daugiausia nelegaliai dirbusių asmenų nustatyta: statybose – 147 ūkio subjektuose nustatyta 346 nelegaliai dirbusių asmenų (32,73% visų

išaiškintų nelegaliai dirbusių asmenų). Atitinkamai 2003 m. statybos sektoriuje 204 ūkio subjektuose nustatyta 511 nelegaliai dirbusių asmenų (35,94% visų išaiškintų nelegaliai dirbusių asmenų). Smulkesni duomenys pagal ekonominės veiklos sektorius pateikiami 1 PRIEDE. Santykinu atžvilgiu 2004 m. nelegalaus darbo apraiškų buvo 0,14 karto mažiau nei 2003 m. (Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija, 2004).

Apdirbamojoje pramonėje 2004 metais 109 ūkio subjektuose nustatyta 277 nelegaliai dirbusių asmenų (26,21%). 2003 metais šiame sektoriuje – 133 subjektuose 293 asmenys (20,6%) (Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija, 2004).

Tačiau kitų sektorių rezultatai nuvilia: didmeninėje ir mažmeninėje prekyboje 2004 m. 62 ūkio subjektuose rasta 109 nelegalaus darbo apraiškos (10,31%). Tuo tarpu 2003 m. 94 subjektuose išaiškinta mažiau - 139 nelegaliai dirbę asmenys (9,77%). Išaugo nelegalaus darbo apraiškų skaičius 2004 m. ir medienos bei medienos gaminių gamybos sektoriuje (43 ūkio subjektuose -124 asmenys) (Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija, 2004).

Siekiant atskleisti darbo santykių pažeidimų pobūdį atskirose ekonominėse veiklose, DSTI (2004) apklausė ekspertus - VDI inspektorius, geriausiai žinančius realią situaciją. Netikėta tai, kad analizuojant padėtį pagal darbo santykių pažeidimų pobūdį, statyba ir prekyba toli gražu ne visais atvejais yra pagrindinės veiklos, kur situacija yra blogiausia. Pavyzdžiui, darbo sutarties sąlygų pažeidimai dažniausiai pasitaiko šiose ekonominėse veiklose: medžio apdirbimo pramonėje (taip manė net 52% apklaustųjų) bei miškininkystėje (41%), o statyba ir prekyba pagal VDI inspektorių nuomonių dažnumą užima tik trečią ir ketvirtą vietą (šias ekonomines veiklas išskyrė 37% ir 33% apklaustųjų) (žr. 5 paveikslą).



Šaltinis: sukurta autorės pagal Lietuvos Respublikos Valstybinę darbo inspekcija. (2004) Nelegalaus darbo reiškinių prevencija.

5 pav. VDI inspektorių atsakymų į klausimą "Kokiose ekonominėse veiklose, Jūsų nuomone, darbo sutarties sąlygų nustatymo pažeidimai yra dažniausi?" pasiskirstymas (%)

Įmonėms normaliai dirbti trukdo darbo teisės įstatymų netobulumas. Rimtas argumentas šiam teiginiui patvirtinti - itin sviri VDI nuomonė, kurie darbo teisės aktus, reglamentuojančius (įtakojančius) darbo santykius, žino geriausiai. Iš vienos pusės, netobuli darbo įstatymai verčia darbdavius pažeidinėti teisės aktus. Tai galima susieti su įmonių būtinybe konkuruoti darbo rinkoje. Tai ekonomiškai motyvuotas argumentas. Pastarąją blygybę galima ištaisyti toliau tobulinant darbo teisės aktus. Iš kitos pusės, nepateisinama tai, jog dalis įmonių vadovų pažeidinėja darbo teisės aktus darbuotojų sveikatos ir gerovės sąskaita. Antroji didesnė blygybė negu pirmoji, nes tai neišvengiamai mažina darbuotojų drausmingumą bei motyvaciją, mažindama jų suinteresuotumą kokybiškai dirbti. Itin jautriai darbuotojai reaguoja į darbo užmokesčio mokėjimų pažeidimus. Matyt, tai viena iš priežasčių, dėl kurių tam tikros dalies darbuotojų uždarbis nėra pakankamas jų materialiniams ir dvasiniams poreikiams tenkinti. Nenuostabu, kad nepaisant spartaus ekonomikos augimo šalies darbuotojų darbo užmokestis itin žemas ir auga gana lėtai (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti, 2002).

Darbo ir socialinių tyrimų institutas, taip pat Valstybinė darbo inspekcija, laikydama nelegalaus darbo prevenciją viena iš prioritetinių darbo sričių ir bendradarbiaudama su Valstybinio socialinio

draudimo fondo valdyba, Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnyba, Valstybinė mokesčių inspekcija ir Policijos departamentu kartu tikrino įmones. Jų atliktų tyrimų dėka galima konstatuoti, kad pagrindinė neoficialiojo užimtumo paplitimo priežastis, iš vienos pusės, yra nepakankama finansinė ir darbo kontrolė, iš kitos - mažos atskirų gyventojų grupių pajamos.

Iš tyrimų duomenų galima daryti svarbią išvadą: neigiama nelegalaus darbo įtaka darbo sąlygoms, darbuotojų saugai bei sveikatai yra gerokai didesnė už jo įtaką darbo rezultatams, kuris faktiškai yra antraeilis neigiamas neoficialaus užimtumo veiksnys. Yra atvejų, kai nelegalus darbas turi netgi teigiamą įtaką darbo rezultatams, jeigu darbuotojus įdarbinantys oficialioje darbo rinkoje darbdaviai siūlo itin žemą, jų sugebėjimų neatitinkantį atlyginimą. Todėl galima teigti, kad žemas oficialus darbo užmokestis sudaro palankias sąlygas neoficialiam užimtumui klestėti, iš kurio dirbančiųjų žmonių pajamos gali būti didesnės. Vienas iš būdų išvengti šios blogybės - tai didinti minimalų darbo apmokėjimą, nes dabartinis negali užtikrinti pakankamo šalies gyventojų vartojimo lygio. Kita vertus, neoficialus darbas didina užimtumo galimybes.

Manoma, jog pagerėjus padėčiai darbo rinkoje bei išaugus gyvenimo lygiui, neoficialus užimtumas vidutinės trukmės perspektyvoje turėtų sumažėti. Kita vertus, netgi neoficialus užimtumo sumažėjimas perspektyvoje gali neigiamai įtakoti registruotų bedarbių skaičiaus mažėjimo procesą - jeigu neoficialus užimtumas (paslėptas nedarbas) transformuosis į oficialų nedarbą.

Tačiau šiai dienai Lietuvoje situacija darbo rinkoje negerėja. Didesnis pažeidimų skaičius 2004 m. nei 2003 metais rodo, jog valstybės vykdoma prevencinė politika nėra efektyvi.

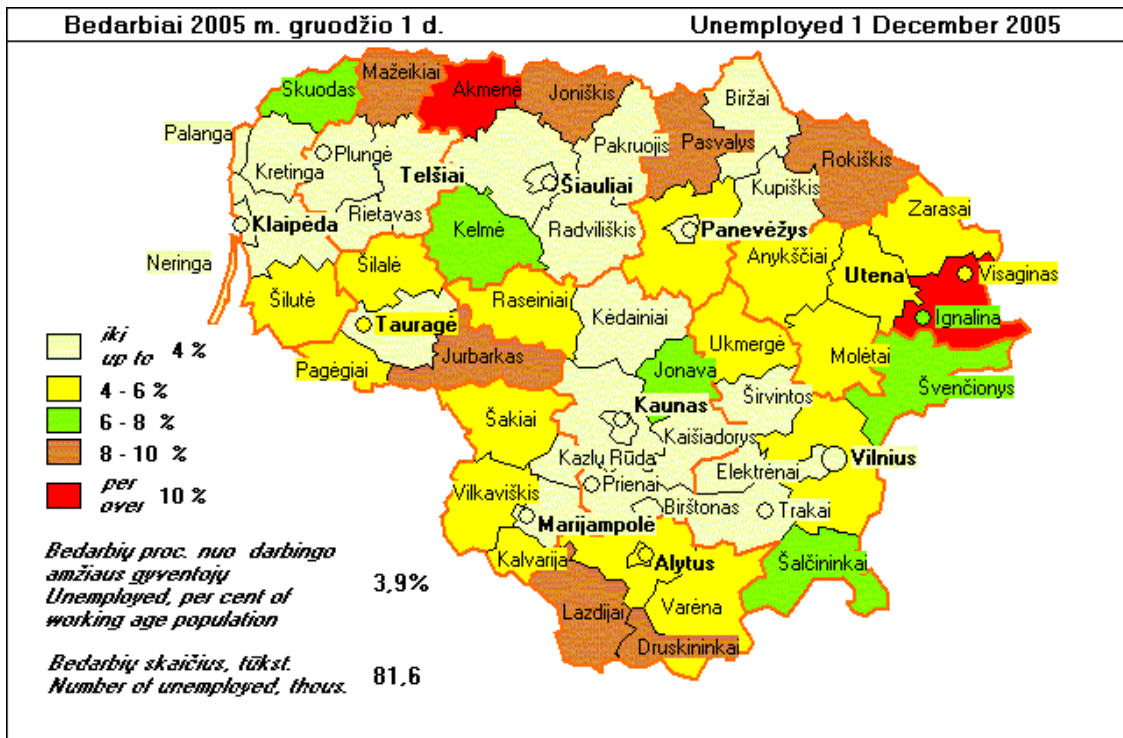
2.4 Šešėlinio užimtumo įvertinimas Lietuvos įmonėse

Siekiant įvertinti neoficialios darbo rinkos egzistavimo priežastis bei nustatyti galimybes, galinčias padėti spręsti šią problemą, atliktas sociologinis tyrimas, kurio metu atlikta darbdavių atstovų (įmonių savininkų arba vadovų) bei darbuotojų apklausa. Šiai tyrimo daliai geriausiai tinkantis yra interviu metodas pagal iš anksto parengtą klausimyną (žr. 2 PRIEDA). Darbuotojų apklausoje iš priede Nr.1 pateikto klausimyno nebuvo užduoti 1-4 klausimai, nes jie skirti tik darbdaviams. Šiame tyrime koncentruojamasi į priemones, kurios padėtų sumažinti neoficialią darbo rinką. Taigi šio tyrimo tikslas yra sukurti vieningą bei nuoseklią neoficialios darbo rinkos mažinimo sistemą. Užimtumo ir socialinės apsaugos plėtra yra nepaprastai svarbi siekiant bendrųjų ilgalaikių ekonominės plėtros tikslų.

Interviu metu atsitiktinės atrankos būdu apklausiami atskirų įmonių/organizacijų savininkai arba vadovai, taip pat darbdaviai. **Apklauso tikslas** – įvertinti Lietuvos šešėlinės darbo rinkos egzistavimo priežastis bei galimybes jas sumažinti. **Apklauso respondentai** – atsitiktinės atrankos būdu atrinkti, t.y. Kauno, Jonavos ir Vilniaus atskirų įmonių savininkai ar vadovai (darbdaviai) bei

darbuotojai. Šie miestai pasirinkti tikslingai: Kauno miestas atitinka mažiausią bedarbystės lygį šalyje (žr. 1 pav.) – iki 4%; Jonava – 6-8%, Vilnius – 4-6%. Šiuose miestuose atitinkamai gali skirtis ir neoficialios darbo rinkos mastas bei priežastys, lėmusios jos susiformavimą.

Atsižvelgiant į kiekvieno regiono nedarbo lygį galima nustatyti, kokia yra padėtis. Iš 6 paveikslo matyti, kad regionai, labiausiai palaikantys užimtumą, yra: Kauno apskritis, Šiaulių apskritis ir Telšių apskritis.



Šaltinis: Lietuvos Darbo Birža. (2005) Nedarbo žemėlapis.

6 pav. Nedarbo lygis Lietuvoje 2005 m. gruodžio 1 d.

Tyrimo imtis – apie 30 įmonių/organizacijų vadovų (darbdavių) bei 60 darbuotojų. Kiekviename mieste atitinkamai atliekama po 10 darbdavių apklausų.

2005 m. rugsėjo 23 – kovo 21 dienomis atlikta reprezentatyvioji apklausa, kurioje dalyvavo darbdavių vaidmenį atliekantys asmenys N=30, iš jų 10 – iš Jonavos, 10 – iš Kauno bei 10 – iš Vilniaus miesto. Respondentai atstovavo 24 organizacijoms, iš kurių 20 – valstybinėms, 4 – nevalstybinėms. Atsako dažnumas – 86,5 procentai.

Paraleliai buvo apklausiami darbuotojai N=60, iš jų 16 - iš Jonavos (26,6% respondentų), 32 – iš Kauno (53,4% respondentų) bei 12 – iš Vilniaus (20,0% respondentų). Atsako dažnumas – 92,4 procentai. Kaip atskirą kriterijų galima išskirti apklaustų darbuotojų amžių: 40 (66,7% respondentų) iš 60 apklaustųjų buvo jaunesni nei 40 metų amžiaus.

Standartizuotą klausimyną sudarė klausimai, skirti įvertinti darbdavių ir darbuotojų nuomones bei jų skirtumui apie juodosios darbo rinkos egzistavimą, nustatyti galimas jos atsiradimo priežastis bei rasti efektyvesnius sprendimus (žr. 2 PRIEDA).

Nustatyta, kad 6 (20%) iš apklaustų darbdavių mano, jog siekiantiems įsidarbinti žmonėms svarbiau yra pinigai, gaunami tiesiai į rankas, nei per SoDrą, kuri atskaičiuoja nemažą dalį algos. Iš čia kyla „vokelių“ problema. Respondentų nuomone, ji nebus išspręsta tol, kol patys darbuotojai nebus suinteresuoti sąžiningai mokėti mokesčius valstybei. Šiuo atveju džiugina, dauguma darbdavių (t.y.80% respondentų) mano, jog vis daugiau jaunų darbuotojų nori deklaruoti visas savo gaunamas pajamas, nes tai palengvina jų gyvenimo kokybę imant paskolas būstui ar vartuojamuosius kreditus.

Daugumai apklaustųjų (23 iš 30, atitinkamai 76,7% respondentų) susidarė įspūdis, jog darbuotojai neigiamai vertina pačią SoDros politiką, nepasitiki ja.

Įmonių savininkai/ vadovai pabrėžė, kad jauniems darbuotojams aktualiausias klausimas yra darbo užmokestis. Taigi valstybė turėtų labiau orientuotis į jaunų žmonių poreikius ir vidinę motyvaciją.

Darbdaviai taip pat išskyrė savo prioritetus, kuriuos įvertino tokia seka:

- 1) Stabilus pelnas ilgoje perspektyvoje;
- 2) Mažesni mokesčiai valdomai įmonei, įvairių lengvatų taikymas;
- 3) Vadovaujamos įmonės konkurencingumas rinkoje;
- 4) Stabilios ekonominės sąlygos verslui;
- 5) Lojalūs ir geri darbuotojai.

Nustatyta, kad dėl didesnio pelno ir išlikimo konkurencinėje aplinkoje darbdaviai linkę slėpti mokesčius. Ypač tai aktualu mažose įmonėse (iki 10 darbuotojų). Taip pat tai pasakytina ir apie jaunas įmones, kurios dar nėra įsitvirtinę rinkoje bei kurių didžiausi resursai skiriami reklamai klientų pritraukimui.

Darbdaviai apklausos metu pateikė savo nuomonę apie neoficialios darbo rinkos apraiškas jų mieste. Kad ir kaip bebūtų gaila, bet visi 100% darbdavių patvirtino, kad jų miestuose egzistuoja juodoji darbo rinka. Nekilo abejonių ir dėl neoficialios darbo rinkos paplitimo visos Lietuvos mastu. Darbdavių nuomone, dažniausiai paplitusių pažeidimų pobūdis:

- 1) Nėra jokių raštiškų darbuotojo ir darbdavio susitarimų;
- 2) Nemokami mokesčiai ir socialinis draudimas;
- 3) Negarantuojamas darbo saugumas ir atlyginimas už darbo metu galimas traumas;
- 4) Dirbama ilgesnį negu oficialiai darbo sutartyje sulygta darbo laiką;
- 5) Veikla, vykdoma neįsteigus įstatymų nustatyta tvarka įmonės ar neišpirkus atitinkamai

veiklai reikalingo patento;

6) Dalis darbo užmokesčio mokama "vokeliais".

Tuo pačiu jie išskyrė tokias galimas esmines neoficialios darbo rinkos priežastis:

- 1) Darbdavių siekis pigios darbo jėgos ir didesnių pajamų;
- 2) Tikslas atlaikyti konkurenciją;
- 3) Darbo sutartyse ne visada konkrečiai įvardijamos darbdavio ir darbuotojo teisės bei pareigos, o tai suteikia galimybę darbdaviui deleguoti darbuotojams daugiau darbų, versti dirbti viršvalandžius.

Į klausimą, kokios priemonės leistų sumažinti teisės aktų, reglamentuojančių darbo santykius, pažeidimus, dalis darbdavių (26% respondentų) pasisakė už griežtesnes sankcijas jų nesilaikantiems, kita dalis (74% respondentų) – už valstybės darbo rinkos politikos tobulinimą bei mokesčių sistemos peržiūrą.

Po apklausos su darbuotojais nustatyta, kad rinkdamiesi darbo vietą jauni darbuotojai pirmenybę teikia:

- 1) Didesniam darbo užmokesčiui, gaunamam „į rankas“, tačiau tuo pačiu linkę deklaruoti visas už darbą gaunamas pajamas;
- 2) Karjeros galimybėm, įgaliojimų srities praplėtimui;
- 3) Įmonės suteikiamom lengvatom: darbiniam telefonui, automobiliui, kompiuteriui ir pan.;
- 4) Socialinėms garantijoms, pvz.: užtikrintai senatvės pensijai ar galimybei norimu laiku išeiti atostogų;
- 5) Pastoviai darbo vietai.

Vyresnių nei 40 metų darbuotojų prioritetai renkantis darbovietę skiriasi nuo jaunesnių kolegų.

Jie pirmenybę teikia (pradedant nuo svarbiausių):

- 1) Darbui patikimoje, solidžioje firmoje;
- 2) Stabiliam darbo užmokesčiui;
- 3) Kvalifikacijos kėlimui;
- 4) Bendradarbiavimui su kolektyvu, darbų pasidalinimui;
- 5) Laisvam darbo grafikui su papildomo uždarbio galimybe.

Reikia pastebėti, kad vyresniems darbuotojams socialinės garantijos gerokai svarbesnės nei karjeros galimybės. Tuo tarpu jaunesniems asmenims – atvirkščiai. Be to, jauni žmonės gerokai mobilesni nei vyresni, todėl mažiau dėmesio skiria darbo pastovumui ir daugiau – komandiruotėms bei apmokymams.

Visi 100% darbuotojų, kaip apklaustųjų darbdavių, patvirtino, kad jų miestuose egzistuoja

juodoji darbo rinka (taipogi ir visoje šalyje). Be to, turintys žemesnį išsimokslinimo lygį bei virš 40 metų respondentai linkę sutikti dirbti neapskaitomus viršvalandžius ir dalį darbo užmokesčio gauti vadinamaisiais "vokeliais".

Darbuotojai, be jau darbdavių išvardintų pažeidimų, išskyrė galimus papildomus pažeidimus:

- 1) Darbuotojai verčiami dirbti poilsio, švenčių dienomis;
- 2) Darbuotojai verčiami dirbti darbą, nenumatytą darbo sutartyje, nepraėjus atitinkamų apmokymų.

Taip pat jie išskyrė tokias galimas esmines neoficialios darbo rinkos priežastis:

- 1) Išplitęs biurokratinis aparatas valstybėje ir įmonėse;
- 2) Gana žemas šalies gyventojų pragyvenimo lygis;
- 3) Per dideli mokesčiai smulkioms įmonėms.

Taigi, kol įmonės ir fiziniai asmenys bus suinteresuoti slėpti mokesčius ar kitokią savo veiklą, tol darbo rinkos struktūroje egzistuos ir neoficialioji darbo rinka. Valstybėje turi būti sistemingai atliekami darbo rinkos tyrimai bei jų detali analizė; atsižvelgiant į esamą šalies ekonominę būklę koreguojami mokesčiai juridiniams ir fiziniams asmenims.

Darbdavio ir darbuotojo santykiai turi būti reguliuojami tiek, kad tai nevaržytų asmenų laisvės susitarti ir priimti sprendimus, nemažintų darbo jėgos mobilumo ir netrukdytų ekonomikos plėtrai (Leontjeva, 1998).

Tolesniame skyriuje atsižvelgiant į tyrimų rezultatus bus kuriama neoficialios darbo rinkos Lietuvoje mažinimo sistema.

3. NEOFICIALIOS DARBO RINKOS LIETUVOJE MAŽINIMO SISTEMA

Šiame darbo skyriuje atliekamas iškeltų hipotezių patikrinimas ir rezultatų įvertinimas. Hipotezių patikrinimas atliekamas remiantis 2 darbo dalyje atlikto interviu pagalba. Remiantis atliktų tyrimų analizės, apklausos rezultatais bei ES šalių patirties pagrindu kuriama neoficialios darbo rinkos Lietuvoje mažinimo sistema ir pritaikoma Lietuvos darbo rinkos galimybių numatymui.

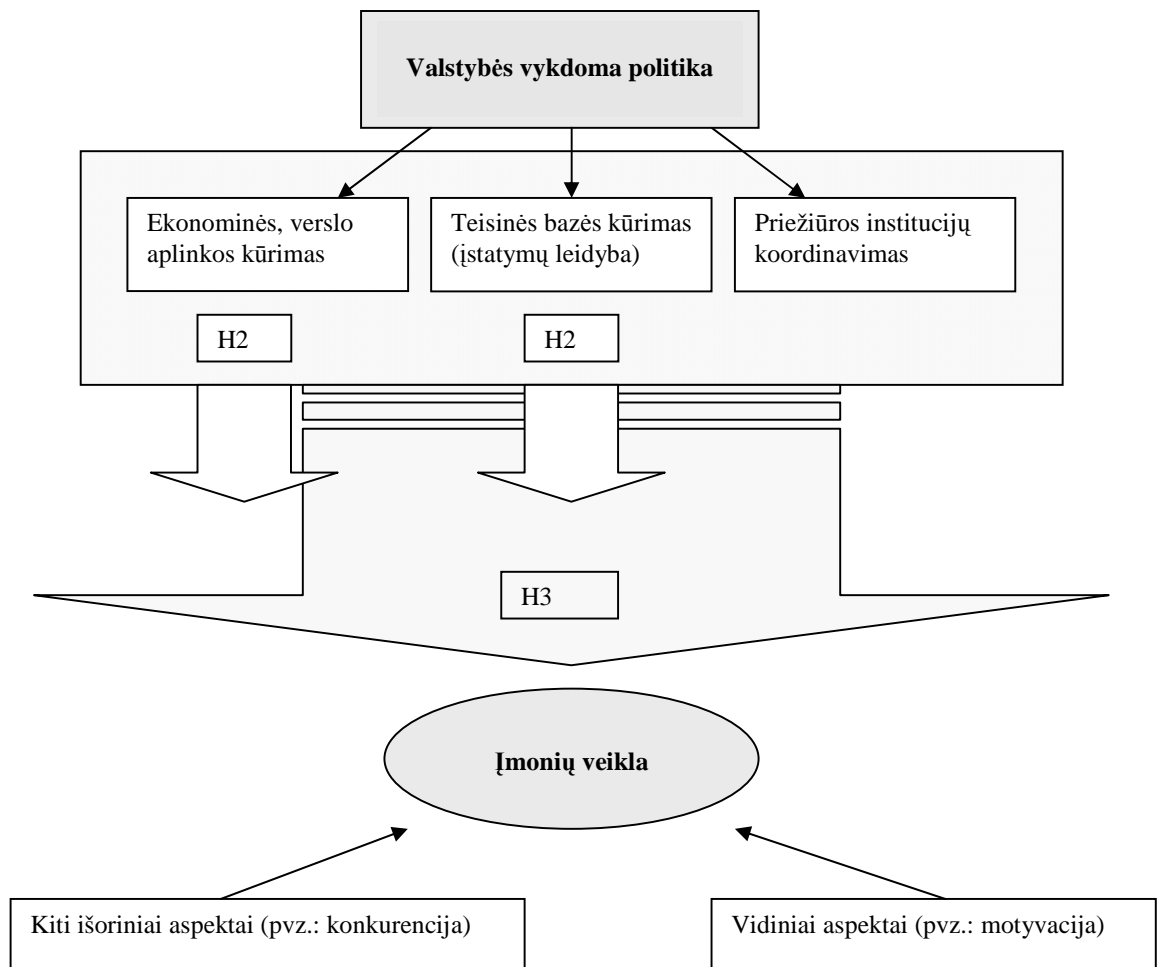
3.1 Iškeltų hipotezių patikrinimas ir rezultatų įvertinimas

Siekiant patikrinti teorinės analizės būdu sukurtas metodologines prielaidas, keliamos tokios hipotezės:

- Hipotezė 1 - Neoficialios darbo rinkos apraiškas skatina įstatyminės bazės netobulumas.
- Hipotezė 2 - Neoficialios darbo rinkos apraiškas skatina žemas socialinio pragyvenimo lygis.
- Hipotezė 3 – Lietuvos valstybės politika neefektyvi, siekiant mažinti šešėlinės darbo rinkos mastą.

Antroje šio darbo dalyje atlikto interviu su atsitiktinės atrankos būdu pasirinktų įmonių vadovais, t.y. darbdaviais bei darbuotojais rezultatai leidžia patvirtinti arba paneigti iškeltas hipotezes. Kaip matyti antroje šio darbo dalyje, pagal gautus respondentų atsakymus hipotezių atmesti negalima.

Apklausos analizė atskleidė valstybės vykdomos politikos (mokesčiai, įstatymai, esami perspektyviniai planai) neefektyvumo rezultatus. Gauti rezultatai tikrinant iškeltas hipotezes parodė, kad visos trys hipotezės pasitvirtino. Tokiu būdu buvo gauti statistiškai reikšmingi rezultatai (žr.7 pav.). Visi trys minėti ekonominiai elementai (hipotezės H1, H2 ir H3) tiesiogiai įtakoja įmonių veiklą – matyti stiprus ryšys tarp valstybės vykdomos politikos ir įmonių.



Šaltinis: sukurta autorės.

7 pav. LR valstybės darbo rinkos politikos ir įmonės veiklos sąryšis

Apibendrinant šios rezultatus galima daryti išvadas, kad nedarbo lygį įtakoja socialiniai ekonominiai veiksniai. Taip pat galima teigti, kad neoficialios darbo rinkos mastas labai priklauso nuo darbo užmokesčio, socialinių garantijų gyventojams bei ūkio lygio šalyje.

3.2 Neoficialios darbo rinkos mažinimo sistema

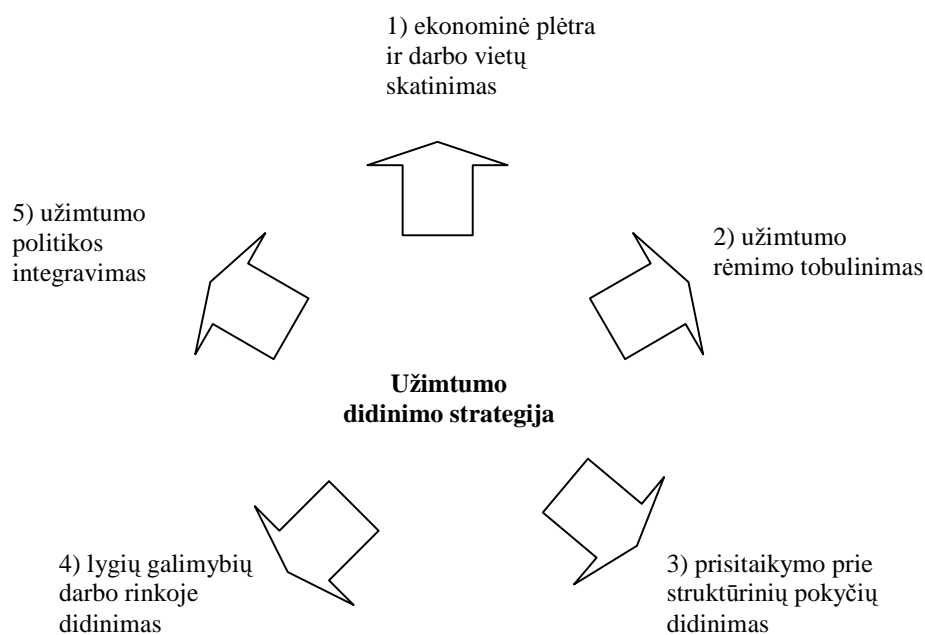
Ankščiau atlikti tyrimai ir jų analizė leidžia daryti išvadą, kad Lietuvos nelegalaus darbo reiškinių kontrolė nėra efektyvi. Šiame skyrelyje bus kuriama nuosekli neoficialios darbo rinkos Lietuvoje mažinimo sistema.

Tapusi ES nare, Lietuva įsitraukė į Europos užimtumo politikos koordinavimo procesą ir pagal Europos Tarybos pateiktas gaires bei, atsižvelgusi į nustatytas procedūras, kasmet rengia Nacionalinius užimtumo veiksmų planus ir atlieka planų realizavimo vertinimą. Šalyje yra sukurta užimtumo

politikos formavimo ir įgyvendinimo sistema, kuri remiasi atitinkama teisine baze bei institucine sandara. Sukurta ir tobulinama teisinė bazė, reglamentuojanti darbo santykius, profesinę saugą ir sveikatą darbe, darbo apmokėjimą, socialinių garantijų bei aktyvių darbo rinkos politikos priemonių teikimą asmenims, netekusiems darbo, profesinį švietimą ir mokymą.

Pagrindines teises į socialinę apsaugą ir darbą numato 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija. Konstitucijos 52 straipsnyje pasakyta, kad „Valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais.“ 48 straipsnis nustato, kad „[...] kiekvienas žmogus turi gauti teisingą apmokėjimą už darbą, [...] turi teisę turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, [...] turi teisę gauti [...] socialinę apsaugą nedarbo atveju“. Konstitucijos 39 straipsnis numato socialinę paramą šeimoms: „Valstybė globoja šeimas, auginančias ir auklėjančias vaikus namuose, įstatymo nustatyta tvarka teikia joms paramą. Dirbančioms motinoms įstatymas numato mokamas atostogas iki gimdymo ir po jo, palankias darbo sąlygas ir kitas lengvatas.“ Konstitucijoje apibrėžtos nuostatos įgyvendinamos įstatymais, kuriuos priima Lietuvos Respublikos Seimas. Dauguma įstatymų įgalioja Vyriausybę išleisti nuostatus ir taisykles, detalizuojančias įstatymuose nustatytas normas bei jų vykdymą. Kompetetingos institucijos tokios, kaip socialinės apsaugos ir darbo politiką vykdančios institucijos, leidžia įsakymus, reguliuojančius operatyvią socialinės apsaugos veiklą (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002).

Šiuo metu mūsų valstybėje taip pat įgyvendinamas Lietuvos Respublikos užimtumo didinimo dar 2000–2003 m. sudarytas veiksmų planas apima: darbo sutarties sudarymo tvarkos pažeidimų mažinimo priemones; darbo užmokesčio bei kitų išmokų, susijusių su darbo santykiais, išmokėjimo tvarkos pažeidimų mažinimo priemones; darbo ir poilsio laiką reglamentuojančių nuostatų pažeidimų mažinimo priemones; bei yra orientuotas į vieningą ES ekonominę erdvę. Vykdomos penkios strateginės kryptys, kurių pirmosios keturios atitinka ES užimtumo strategiją, o penktoji orientuota į būtinumą stiprinti tarpinstitucinį bendradarbiavimą bei užimtumo politikos integravimą (Dilba, 2000, p.43) (žr. 8 pav.):



Šaltinis: sukurta autorės pagal DILBA, R. (2000) Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje, 2000, p.43.

8 pav. LR valstybės užimtumo didinimo strateginės kryptys

Dilbos (2000) požiūriu, siekiant ekonominės plėtros ir didesnio darbo vietų skaičiaus, svarbiausia sukurti tam palankią verslo aplinką. Ypač tai aktualu smulkiam verslui, kadangi jis, kaip rodo tiek Lietuvos, tiek ir pasaulinis patyrimas, sukuria daugiausiai naujų darbo vietų. Verslininkystė pripažinta ekonominio augimo, konkurencingumo ir darbo vietų kūrimo varomąja jėga.

Lietuvos mastu užimtumo skatinimo uždaviniai yra: savarankiško užimtumo skatinimas; tolesnės nedarbo lygio struktūrinių ir teritorinių skirtumų, paklausos ir pasiūlos deformacijos stabdymas, kvalifikuotos darbo jėgos emigracijos mažinimas (Bartkus, 2004, p.1-2).

Kitos trys R.Dilbos (2000) analizuotos kryptys apima žmogiškųjų išteklių ugdymą bei lygių galimybių aktyviai ekonominei veiklai atskiroms demografinėms gyventojų grupėms užtikrinimą. Esminis vaidmuo plėtojant žmogiškuosius išteklius tenka profesiniam mokymui, glaudžiai susietam su darbo rinkos poreikiais. Ypač reikšmingas yra nuolatinio mokymosi, kitaip vadinamo „mokymosi visą gyvenimą“ principo realizavimas.

Kol kas mūsų šalyje didesnis vaidmuo tenka pagrindiniam profesiniam mokymui, tuo tarpu tęstinis mokymas nėra labai išplėtotas. R.Dilba (2000) pateikia tyrimų duomenis, kai maždaug tik kas dešimtas dirbantysis kasmet tobulina savo kvalifikaciją, o iš maždaug 200 tūkst. per metus darbo biržose užsiregistravusių bedarbių, kurių turima profesija ar kvalifikacijos lygis neatitinka darbo rinkos reikalavimų, tik apie 13 tūkst. nukreipiami mokytis. Ne mažiau svarbus yra ir mokymo efektyvumas pagrindinio mokymo sistemoje. Lygių galimybių aktyviai ekonominei veiklai atskiroms socialinėms

demografinėms gyventojų grupėms užtikrinimas apima priemones, kurios mažina atskirų gyventojų grupių nevienodas galimybes konkuruoti darbo rinkoje. Tai darbdavių skatinimo priemonės įdarbinti šių grupių gyventojus, specialios programos, skirtos konsultavimui, mokymui bei integravimui į darbo rinką ir palaikymui joje.

Tačiau formuojant ir įgyvendinant užimtumo politiką Lietuvoje nepakankamai bendradarbiauja ministerijos (taip pat ir jų žinioje esantys regioninių institucijų padaliniai). Svarbiausiosios valstybės valdymo ir savivaldybių institucijos, kurių veikla daro vienokią ar kitokią įtaką gyventojų užimtumui ir darbo rinkai, mažai derina savo veiklą, o tai trukdo įvairiuose valstybės valdymo lygiuose laiku priimti reikiamus, gerai apgalvotus su užimtumu susijusius sprendimus (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002).

Pažymėtina, kad nors nuo 1990 metų iki šių dienų įvyko akivaizdžių struktūrinių užimtumo pokyčių, tačiau iki šių dienų išliko darbo jėgos mobilumo stoka. Reikia pastebėti, kad dauguma atveju valstybinė užimtumo politika pasireiškėdavo kaip procesų stabdymas, bandymas dirbtinai palaikyti užimtumą šalyje. Taip būdavo tik vilkinama bei komplikuojama situacija, paliekant sprendimą savieigai. Socialinės įtampos sušvelninimas buvo tariamas arba labai laikinas, tuo tarpu aktyvūs veiksmai parengiant darbo išteklius naujai veiklai būtų buvę kur kas veiksmingesni. Užimtumas Lietuvoje neišvengiamai turės keistis tomis kryptimis, kuriomis kinta Vakarų šalyse. Todėl užimtumo procesų skatinimas labiausiai pažengusių šalių link turi būti valstybės užimtumo politikos prioritetas. Lietuvos ūkio ir užimtumo struktūra dar toli gražu neatitinka Vakarų šalių kriterijų dėl labai didelio užimtųjų skaičiaus žemės ūkyje, nepakankamai išplėto to paslaugų sektoriaus, palyginti silpnos pramonės (Dilba, 2000, p.43).

Taipogi nelegalaus darbo mažinimui, vykdant Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2001 m. lapkričio 26 d. nutarimą Nr. 1407 “Dėl nelegalaus darbo reiškinių kontrolės vykdymo”, nuo 2002 m. funkcionuoja Nelegalaus darbo reiškinių atsiradimo sąlygų nagrinėjimo ir jo kontrolės centrinė koordinavimo grupė. Jos dėka siekiant sumažinti nelegalaus darbo mastą, paskutiniaisiais metais padidėjo išaiškintų nelegalaus darbo atvejų skaičius (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002).

Pagal Valstybinės darbo inspekcijos 2004 m. atliktą tyrimą bei Darbo ir socialinių tyrimų instituto tyrimo 2004 m. analizę galima suformuluoti tris priemonių grupes, mažinančias teisės aktų, reglamentuojančių darbo santykius, pažeidimus:

1. Darbo sutarties sudarymo tvarkos pažeidimų galimos mažinimo priemonės:
 - a. Mokesčių, susijusių su darbo užmokesčiu mažinimas;
 - b. Sistemingas darbuotojų švietimas ir informavimas apie jų teises, sudarant darbo sutartį arba keičiant darbo sutarties sąlygas;
 - c. Valstybės institucijų kontrolės organizavimas;

- d. „Universalių“ darbuotojų įforminimas;
 - e. Darbo sutarties ir įstatymų laikymasis;
 - f. Mokesčių sistemos ir teisės aktų sutvarkymas;
 - g. Lankstesnių darbo sutarčių nutraukimo bei terminuotų sutarčių sudarymo procedūrų kūrimas.
2. Darbo užmokesčio bei kitų išmokų, susijusių su darbo santykiais, išmokėjimo tvarkos pažeidimų galimos mažinimo priemonės:
- a. Darbo užmokesčio mokamų pajamų bei kitų išmokų, susijusių su darbo santykiais, išmokėjimo tvarkos pažeidimų mažinimas (darbdaviai rečiau pažeidintų darbo santykius, susijusius su užmokesčiu);
 - b. Viršvalandžių detalus registravimas;
 - c. Įstatymų laikymosi kontrolė bei vienodas jų taikymas visiems rinkos dalyviams;
 - d. Neapmokestinamojo pajamų dydžio mažinimas;
 - e. Atlygio už darbą lankstumas išimtiniais atvejais (yra nemažai SVV įmonių, kurioms specialisto reikėtų kelias valandas per mėnesį ar savaitę, o už darbą jam turi mokėti ne mažiau nei pusė minimalaus atlygio);
 - f. Lankstesnių įsipareigojimų darbdaviams kūrimas;
 - g. Darbdavių kontrolė, siekiant įvertinti darbo apmokėjimo vykdymo teisingumą bei įsipareigojimus, numatytus sutartyje;
 - h. Lankstesnių darbo apmokėjimo formų (įvairovės) numatymas;
 - i. Delspinigių sumažinimas mokesčių rinkimo institucijose (Sodra, VMĮ ir kt.). Dabartinėje situacijoje skubama mokėti mokesčius, tuo tarpu darbo užmokestis vėluoja;
 - j. Dvigubos buhalterijos išnaikinimas;
 - k. Atsiskaitymų tarp įmonių sugriežtinimas;
 - l. Įstatymų sugriežtinimas numatant sankcijas darbdavio atžvilgiu;
 - m. Įsiskolinimų likvidavimas.
3. Darbo ir poilsio laiką reglamentuojančių nuostatų pažeidimų galimos mažinimo priemonės:
- a. "Neatidėliotinų darbų" sąvokos praplėtimas, apibrėžiant daugiau atvejų, kuriuos būtų galima laikyti priežastimi atlikti neatidėliotinus darbus;
 - b. Suminės darbo laiko apskaitos įvedimas;
 - c. Paprastesnis įstatyminis reglamentavimas; leidimas tartis darbdaviui ir darbuotojui tarpusavyje, įstatymu nustatant tik minimalius reikalavimus (pagal ES direktyvas) ir

leidžiant įmonėms lanksčiau reaguoti į pokyčius rinkoje bei organizuoti savo veiklą, atsižvelgiant į klientų pageidavimus;

- d. LR DK straipsnių, reglamentuojančių dirbančiųjų darbą ir poilsį, liberalizavimas;
- e. Darbo dienos, savaitės darbo laiko trukmės kontrolės didinimas, atsakomybės už darbo ir poilsio laiką reglamento pačių nuostatų pažeidimus didinimas;
- f. Darbo inspekcijos kontrolės didinimas, priežiūra;
- g. Profesinių sąjungų veikos stiprinimas;
- h. Pertraukų darbo metu užtikrinimas.

Bendru atveju reikalingas didesnis įstatyminės bazės lankstumas tam, kad darbo rinkos politika tolygiai įtakotų darbo pasiūlą ir paklausą, kad būtų pasiektas jos subalansavimas ir efektyvesnis darbo rinkos funkcionavimas. Todėl tinkama darbo rinkos politika ir veiksmingai ją įgyvendinančios institucijos yra sąlyga didinti praradusių darbą asmenų socialinį saugumą, skatinti jų užimtumą, derinti darbuotojų ir darbdavių bei valstybės interesus (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002).

Šiai dienai vykdant Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2001 m. lapkričio 26 d. nutarimą Nr. 1407 „Dėl nelegalaus darbo reiškinių kontrolės koordinavimo“ nelegalaus darbo kontrolę bei prevenciją Lietuvoje vykdo 5 institucijos:

- 1) Valstybinė darbo inspekcija prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos. Ji atlieka šias funkcijas:
 - a) rengia nelegalaus darbo reiškinių kontrolės metodikas ir rekomendacijas, organizuoja seminarus, nustato kontroliuojančiųjų institucijų ir įstaigų pareigūnams bendradarbiavimo organizuojant bendrus patikrinimus tvarką;
 - b) parengia bendrąsias nelegalaus darbo reiškinių apskaitos formas (ketvirčio), analizuoja kontrolės rezultatus ir teikia išvadas visoms nelegalų darbą kontroliuojančioms institucijoms ir įstaigoms;
 - c) ne rečiau kaip kartą per pusmetį rengia visų nelegalų darbą kontroliuojančių institucijų ir įstaigų atstovų pasitarimus, per kuriuos aptariamos nelegalaus darbo reiškinių problemos, pasiūlymai dėl susijusios su nelegaliu darbu teisinės bazės tobulinimo, tarpusavio bendradarbiavimo ir kitokie klausimai;
 - d) organizuoja švietėjišką veiklą, skirtą ugdyti nepakantumą nelegalaus darbo reiškiniams ir skatinti visuomenės aktyvumą juos nustatant.
- 2) Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnyba prie Vidaus reikalų ministerijos - nelegalų darbą kontroliuojančių valstybės institucijų ir įstaigų prašymu atlieka operatyvinį darbą ir nustačiusi nusikaltimų finansams požymių vykdo baudžiamąjį persekiojimą;

- 3) Valstybinė mokesčių inspekcija prie Finansų ministerijos - tikrina atvejus, kai dirbama neturint verslo liudijimų, nedeklaravus individualios veiklos ar neregistravus įmonės.
- 4) Policijos departamentas prie Vidaus reikalų ministerijos - pagal kompetenciją teikia pagalbą valstybės institucijoms ir įstaigoms, vykdančioms nelegalaus darbo reiškinių prevenciją, o taip pat vykdo draudžiamos, neregistruotos bei dirbamos neturint verslo liudijimo veiklos kontrolę.
- 5) Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba - kontroliuoja ar darbuotojai turi darbo sutartis ar nėra pažeidimų mokant socialinio draudimo įmokas.

Jau nuo 2001 metų Lietuvos Respublikos Vyriausybė yra pavedusi Valstybinei darbo inspekcijai koordinuoti nelegalų darbą kontroliuojančių institucijų vykdomus nelegalaus darbo reiškinių kontrolės veiksmus. Tokiu būdu koordinuodamos veiksmus institucijos keičiasi turima informacija, atlieka bendrus nelegalaus darbo kontrolės reidus bei vykdo švietėjišką darbą apie nelegalaus darbo žalą. Visos nelegalaus darbo kontrolės bei prevencijos veiksmus vykdančios institucijos turi teisę surašyti administracinių teisės pažeidimų protokolus.

Darbo rinkos politikos veiksmingam įgyvendinimui svarbią reikšmę turi Valstybinės darbo inspekcijos patikrinimai įmonėse dėl nelegalaus darbo apraiškų. Valstybinės darbo inspekcijos pareigūnai, patikrinimų metu nustatę pažeidimų, kurie priskirtini kitų institucijų kompetencijai, informuoja apie tai kompetentingas institucijas. Nelegalaus darbo reiškinių kontrolės koordinavimo funkcijai įgyvendinti Valstybinė darbo inspekcija yra patvirtinusi nelegalaus darbo reiškinių atsiradimo sąlygų nagrinėjimo ir jo kontrolės centrinę koordinavimo grupę, sudarytą iš nelegalaus darbo kontrolę ir prevenciją vykdančių institucijų ir įstaigų atstovų, kuri veikia pagal patvirtintą reglamentą.

Prevenciniam informaciniam darbui skiriama daugiau dėmesio atsižvelgiant į vasaros ypatumus, kai pagausėja sezoninio nelegalaus darbo, taip pat ir nelegaliai dirbančių jaunų asmenų. Tam įsteigtas pasitikėjimo telefonu numeris, skelbimai reklaminiuose leidiniuose (pvz., „Alio reklama“, rubrikos „Siūlo darbą“ skyreliuose) ar šalies dienraščiuose, atskiros laidos radijuje bei televizijoje.

Atsižvelgiant į atliktų tikrinimų ir gautų skundų kiekio tendencijas, kai nelegalus darbas pasireiškė naujomis formomis: darbuotojai buvo verčiami dirbti poilsio, švenčių dienomis arba įdarbinti tik dalimi etato privalėjo dirbti visą darbo dieną, o kartais ir dvylika valandų, 2003 m. gruodžio mėnesį buvo vykdyta informacijos apie darbo ir poilsio laiko trukmę kampanija: be pranešimo žiniasklaidai, „Verslo žinių“ interneto puslapyje, papildomai parengti ir per „LRT“ televizijos kanalą transliuoti 8 informaciniai skelbimai, dvi radijo laidos, Valstybinės darbo inspekcijos kreipimasis dėl šios problemos į darbdavius ir darbuotojus patalpintas „Lietuvos ryte“, „Obzor“, apie 20 kartų - apskričių dienraščiuose (LR Valstybinė darbo inspekcija, 2004).

2003 m. informavimo darbas buvo organizuojamas pagal sutartis su Lietuvos nacionaliniu

radiju ir televizija dėl nuolatinio audio klipų apie pasitikėjimo telefoną transliavimo, dėl radijo laidų darbo teisės švietimo temomis; su leidiniais „Lietuvos profsąjungos“, „Sargyba“; apskrityse – VDI Klaipėdos skyriaus ir radijo stoties „B-91“, VDI Alytaus skyriaus ir leidinio „Alytaus naujienos“, VDI Panevėžio skyriaus ir „Panevėžio balso“, VDI Šiaulių skyriaus ir leidinio „Šiaulių kraštas“, VDI Tauragės skyriaus ir „Tauragiškių balso“. Visuomenės informavimas buvo vykdomas esant ribotam biudžetui - 65 tūkst. litų, taip pat buvo pasinaudota nemokamu, esant abipusiam suinteresuotumui, bendradarbiavimu su žiniasklaida, kitomis informacijos sklaidos galimybėmis (LR Valstybinė darbo inspekcija. 2004).

Atliekant bendrus patikrinimus su Policijos departamentu, Valstybine mokesčių inspekcija, Sodra ir Finansinių nusikaltimų tyrimų tarnyba, du kartus dažniau nustatomi nelegaliai dirbantys asmenys. Didinant bendrai atliekamų nelegalaus darbo patikrinimų skaičių būtų pasiekti geresni kovos su nelegaliu darbo reiškinais rezultatai (Sanajėvas; Izokaitis. 2004).

Kaip matyti, Lietuvoje yra pakankamai institucijų, koordinuojančių darbo rinkos mechanizmą bei naudojama nemažai prevencinių priemonių, tačiau reikalinga dar efektyvesnė darbo rinkos politika. Ji turi būti orientuota į darbdavius, kurie būtų suinteresuoti dirbti nepažeidžiant įstatymų ir įmonės vidaus tvarkos taisyklių. Taip pat darbo rinkos politika turėtų būti daugiau finansuojama iš Lietuvos Respublikos valstybės biudžeto, o savivaldybės turėtų labiau finansuoti viešuosius darbus.

Nelegalios darbo kontrolės ir prevencijos vykdymui bei nelegalaus darbo išsiaiškinimo efektyvumui pasiekti LR Valstybinė darbo inspekcija 2003 metų planuose išskiria tokias tobulinimo kryptis:

- Teisinės bazės tobulinimas. (LR Darbo kodekso, mokesčius bei įmonių veiklą reglamentuojančių teisės aktų, Civilinio kodekso, administracinių teisės pažeidimų kodekso, Baudžiamojo kodekso).

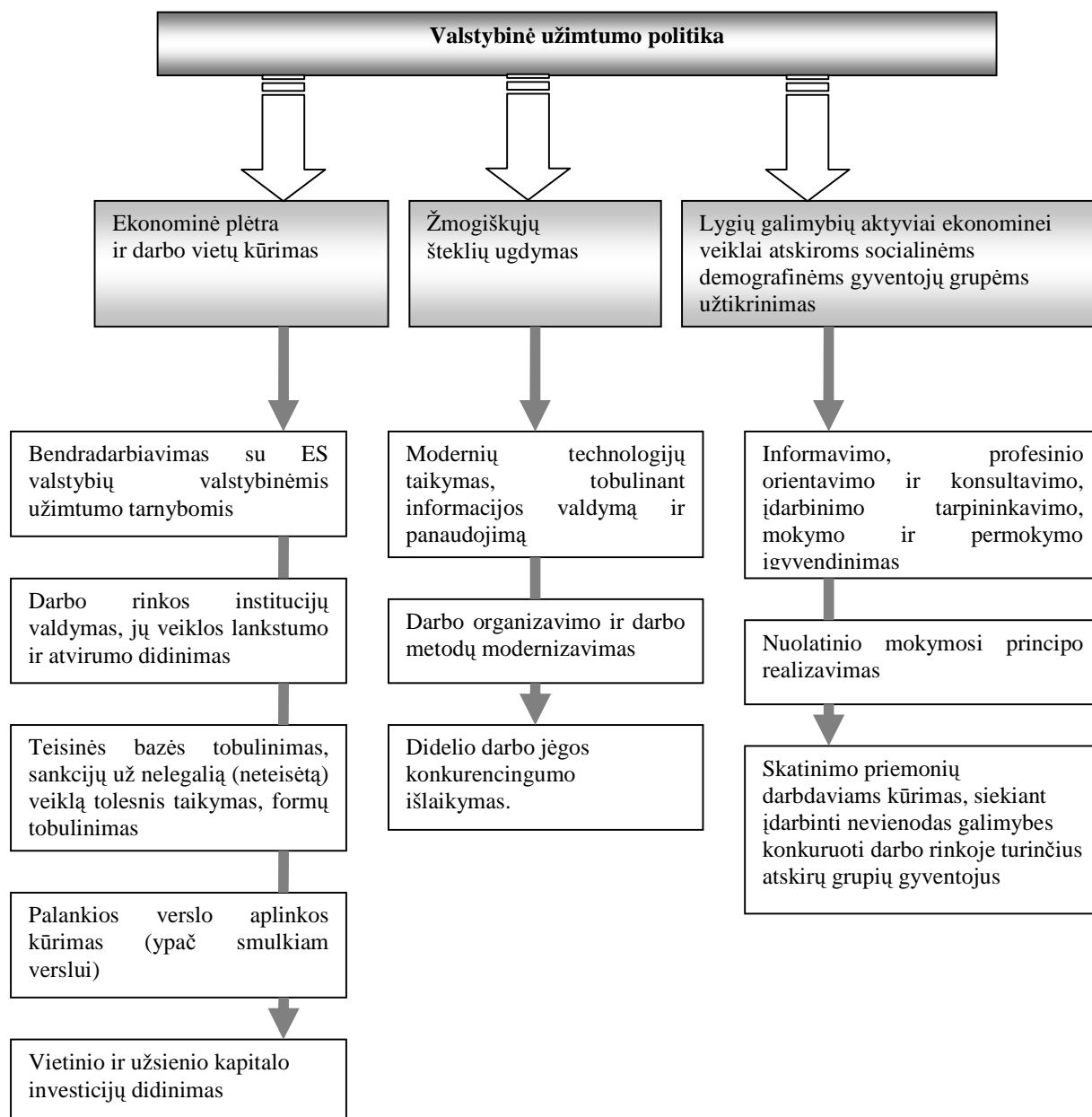
- Nelegalaus darbo kontrolės administravimo bei bendradarbiavimo šioje srityje vystymas. (Tarp kontroliuojančių institucijų, ministerijų bei žinybų, kuruojančių atskiras ekonominės veiklos sritis, akcentuojant sritis, kurių veikla išeina už Respublikos ribų ir turi neigiamą įtaką tarptautiniu mastu: pvz. įdarbinimas užsienyje, neteisėti aukštojo mokslo diplomai ir pan.).

- Sankcijų už nelegalią (neteisėtą) veiklą taikymo, formų tobulinimas. (Akcentuotinos ekonominės priemonės).

Veiksminga darbo rinkos politika neįmanoma be efektyvios darbo rinkos institucijų ir pirmiausia Valstybinės darbo biržos veiklos. Sėkmingas situacijos darbo rinkoje valdymas, ieškančių darbo ir darbdavių poreikių tenkinimas, aktyvių priemonių – informavimo, profesinio orientavimo ir

konsultavimo, įdarbinimo tarpininkavimo, mokymo ir permokymo įgyvendinimas yra labai svarbios sąlygos užimtumo didinimui ir nedarbo, ypač ilgalaikio, mažinimui. Valstybinės užimtumo tarnybos veiklai būtini atitinkami finansiniai ir žmogiškieji išteklių, modernių technologijų taikymas, tobulinant informacijos valdymą ir panaudojimą, darbo organizavimo ir darbo metodų modernizavimas, naujų paslaugų taikymas (LR Valstybinė darbo inspekcija. 2004).

Nors valstybėje jau yra sukurti neoficialios darbo rinkos mažinimo bei apskritai užimtumo didinimo strateginiai planai, tačiau jų įgyvendinimas dar gana paviršutiniškas. Įmonėse kasmet atliekamų patikrinimų metu nubaudžiama maža dalis pažeidėjų, informacijos sklaida nors ir didelė, tačiau dar mažai šiuo privalumu naudojamosi. Išanalizavus darbo rinkos srityje vykdomą valstybės politiką, priemones bei tikslus, galima suformuluoti tokį nuoseklios neoficialios darbo rinkos Lietuvoje mažinimo sistemos modelį (žr. 9 pav.):



Šaltinis: sukurta autorės pagal DILBA, R. (2000) Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje, 2000, p.43.; MEDAIŠKIS, L.; BILIŪNAITĖ, L. ir kiti. (2002) Socialinės apsaugos plėtros ir užimtumo ekonominių veiksnių iki 2015 metų strategija [interaktyvus].

9 pav. Neoficialios darbo rinkos Lietuvoje mažinimo sistema

Gyventojų užimtumas gali būti didinamas tik derinant ekonominę, fiskalinę, regioninę, žemės ūkio, darbo rinkos švietimo bei kitokią politiką. Sprendimai šiose srityse būtų priimami atsižvelgus į jų poveikį užimtumui. Todėl svarbiausieji sprendimai dėl tolesnės ūkio pertvarkos turi atitikti gyventojų užimtumo ir darbo rinkos politikos tikslus bei uždavinius. Prireikus turi būti tikslinamos priimtose tikslinės nacionalinės bei valstybinės ekonominės ir socialinės programos, kurių įgyvendinimas daro įtaką gyventojų užimtumui (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002).

Valstybinė darbo birža turi būti pajėgi prisidėti prie bendros ES užimtumo strategijos vykdymo, bendradarbiauti su ES valstybių valstybinėmis užimtumo tarnybomis – keistis su jomis informacija per EURES tinklą apie įsidarbinimo galimybes, pasidalyti gerąja veiklos ir bendrų interesų įgyvendinimo patirtimi. Tokiu būdu turi būti toliau tobulinamas nacionalinis darbo rinkos valdymo modelis, racionalizuojamas ir decentralizuojamas darbo rinkos institucijų valdymas, didinamas jų veiklos lankstumas ir atvirumas. Būtina ieškoti pusiausvyros tarp centralizuotai nustatytų uždavinių vykdymo ir pakankamo savarankiškumo išsaugojimo įgyvendinant vietos užimtumo ir darbo rinkos politikos priemones (LR Valstybinė darbo inspekcija. 2004).

Valstybinė darbo rinkos politika yra orientuota į visumą veiksmų, kurios padeda pasiekti kuo didesnę gyventojų užimtumą bei minimalų nedarbo lygį. Šiam tikslui pasiekti Medaiskis, Biliūnaitė ir kiti ekonomistai išskiria (2002) veiksmus, kurie turi būti nukreipti trimis pagrindinėmis kryptimis: pirma – ekonominė plėtra ir darbo vietų kūrimas, antra – žmogiškųjų išteklių ugdymas bei trečia – lygių galimybių aktyviai ekonominei veiklai atskiroms socialinėms demografinėms gyventojų grupėms užtikrinimas.

Pagrindiniai smulkaus ir vidutinio verslo užimtumo skatinimo uždaviniai – išsaugoti reikalingas darbo vietas ir sukurti naujų darbo vietų. Tinkamos verslo aplinkos, skatinančios įmonių kūrimąsi ir augimą, plėtojimas turėtų būti įgyvendinamas aktyvesniu verslininkystės žinių sklaidimu visuomenėje, nustatant aiškų, stabilų ir prognozuojamą teisinį ir administracinį reguliavimą bei tobulinant sąlygas plėsti rizikingas kapitalui rinkas. Reguluojant įmonių veiklą būtina siekti mažinti smulkiojo ir vidutinio verslo įmonių įkūrimo ir jų veiklos išlaidas: supaprastinta įregistravimo procedūra, mažinami mokesčiai. Būtina mažinti pridėtines išlaidas ir administravimo naštas smulkioms bei vidutinėms įmonėms ir ypač jų kūrimosi laikotarpiu, taip pat toms įmonėms, kurios samdo papildomą skaičių darbuotojų. Tai savo ruožtu turėtų mažinti ir neoficialaus užimtumo mastą (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002).

Palankių smulkiojo ir vidutinio verslo plėtotės sąlygų kūrimas pirmiausia turi prasidėti nuo veiksmų, skatinančių ir stabdančių plėtotę, analizės. Tai gali būti tos politikos sritys, kurios vienaip ar kitaip daro įtaką smulkiojo ir vidutinio verslo plėtotei: fiskalinė ir monetarinė politika, prekybos režimas, švietimas ir mokymas, socialinė apsauga, lyčių lygybė, profesinė sveikata ir sauga darbe. Būtina atsižvelgti į tokius stabdančius veiksmus, kaip ribotos galimybės gauti kreditų, menkai išplėta transporto ir komunikacijų infrastruktūra, žemas techninių ir vadybos žinių lygis, siauros realizacijos rinkos, sudėtinga registracija, licencijavimas ir kiti administraciniai reikalavimai. Smulkiojo ir vidutinio verslo galimybė gauti paramą finansais ir kreditu turėtų būti įgyvendinama komerciniais pagrindais, o ne Vyriausybės subsidijų ar donorų programų forma (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti, 2002).

Medaiskio, Biliūnaitės (2002) ir kitų ekonomistų nuomone, siekiant didesnio užimtumo, turėtų būti pasirinkta atitinkama palanki mokesčių sistema. Formuojant mokesčių politiką naudinga atsižvelgti į būtinumą investuoti į žmogiškuosius išteklius, t.y. būtina skatinti ir šalinti mokesčius barjerus tokioms investicijoms. Atsižvelgiant į šalies lygį reikia laipsniškai mažinti bendrą mokesčių našta ir, kur tai tikslinga, laipsniškai mažinti finansinį spaudimą darbui ir darbo išlaidas, ypač nekvalifikuotam ir mažai apmokamam darbu. Tikėtina, kad mokesčių naštos mažinimas paskatins neregistruotas įmones ir veiklas bei mokesčių nemokančias įmones legalizuotis, o valstybės biudžetas gautų didesnes mokesčines įplaukas, išnyktų daugybė kitų neigiamų neoficialios darbo rinkos egzistavimo padarinių, nes šios sferos dirbantieji yra socialiai neapsaugoti nuo atleidimo iš darbo; traumų ir ligos atvejais; darbo laiko trukmės reikalavimų nesilaikymo (Čiburienė, 2005, p.12).

Siekiant mažinti regionų skirtumus, kiekviename iš jų turi būti įgyvendinamos skirtingos darbo vietų kūrimo skatinimo priemonės, o regionai suskirstyti į tipines zonas pagal socialinės srities bei ekonomikos raidos lygį, kurį apibūdina šie išvestiniai rodikliai: grynoji produkcija vienam dirbančiam asmeniui, rentabilumas ir užsienio kapitalo dalis. Sėkmingos vietinės užimtumo iniciatyvos turėtų padėti atskiroms vietovėms spręsti socialines bei ekonomines problemas, prisidėtų prie jų plėtojimo, leistų gyventojams dalyvauti ūkinėje veikloje. Tai leistų sumažinti regionų ir teritorijų užimtumo ir nedarbo lygio skirtumus (Medaiskis; Biliūnaitė ir kiti. 2002).

Bendru atveju, tinkamas darbo santykių reglamentavimas bei darbo rinkos politikos ir jos strategijų įgyvendinimas stipriai įtakoja darbo rinkos sistemos veiklą. Tokiu būdu užkertamas kelias darbo rinkos mechanizmo pažeidimams. Būtina paminėti, kad prie šalies darbo rinkos strategijų kūrimo labai prisideda Europos Sąjungos veiksmų planai. Pavyzdžiui, Europos ekonomikos ir socialinių reikalų komiteto Taryba 2003 m. spalio 20 d. priėmė rezoliuciją dėl nelegalaus darbo. Rezoliucija siekiama paskatinti ES valstybes nares paruošti strategiją, kuria būtų galima vykdyti efektyvius veiksmus užkertant kelią nelegaliam darbui Europos Sąjungoje. Tokiu būdu būtų sprendžiamos ne vienos šalies problemos, bet visapusiškai sprendžiamos visų narių nelegalios darbo rinkos problemos.

Galima daryti išvadą, kad užimtumo problemų sprendimo esmė – nuolatinė, aktyvi, integrali veikla, į kurią turi būti įtraukta kuo daugiau įvairaus lygio valstybės, savivaldos ir socialinių institutų. Turi būti žinoma, kokį poveikį užimtumui darys įvairių socialinės bei ekonominės plėtros sričių politiniai sprendimai. Būtina nuolat vykdyti kuo tikslesnius užimtumo ir darbo rinkos tyrimus, analizuoti pasiektus rezultatus.

IŠVADOS

Užimtumo politika yra sudedamoji ekonomikos politikos dalis. Daugelis sektorinių politikos sričių – pramonės, mokesčių, agrarinė, švietimo ir kitos – turi tiesioginę įtaką gyventojų užimtumui. Efektyviam rezultatui svarbi prielaida yra aukštas politikos integravimo ir koordinavimo lygis ir tai, kad planuojant įvairią politiką atsižvelgiama į jos poveikį užimtumui.

1. Nėra vieningos nuomonės neoficialios darbo rinkos sąvokų apibrėžimo, nėra vieningos ir patikimos neoficialios darbo rinkos bei jos masto matavimo metodikos.
2. Nelegaliu darbu laikoma komercinė, ūkinė, finansinė, profesinė veikla, vykdoma neįsteigus įstatymų nustatyta tvarka įmonės ar neišpirkus atitinkamai veiklai reikalingo patento, kai dalis darbo užmokesčio mokama “vokeliais”, kai asmenys dirba legaliose įmonėse, bet su jais nesudarytos darbo sutartys, kai dirbama ilgesnį negu oficialiai darbo sutartyje sulgytą darbo laiką.
3. Lietuvos darbo rinkoje galima išskirti kelis segmentus, nors ribos tarp kai kurių iš jų labai neryškios. Registruojamas nedarbas ir oficialus užimtumas priskiriami prie kontroliuojamų darbo rinkos segmentų, o neoficialus užimtumas – prie nekontroliuojamų.
4. Neoficialus gyventojų užimtumas įsigalėjo ir suklestėjo pereinamojo laikotarpio į rinkos ūkį sąlygomis. Tai veiksny, kuris ganėtinai padidina realų gyventojų užimtumą ir sumažina nedarbą. Iš kitos pusės, tinkamas darbo santykių neįforminimas mažina darbuotojų socialinį saugumą, neužtikrina visų darbuotojų socialinių garantijų, sudaro pagrindą darbo apmokėjimo pažeidimams.
5. Šešėlinės ekonomikos dalis Lietuvoje iš esmės nėra didesnė nei vidutiniškai išsivysčiusiose Vakarų valstybėse. Daugelyje besivystančių šalių neoficialus užimtumas yra vertinamas teigiamai lyginant su nedarbu. Kita vertus, neoficiali užimtumo forma mažina darbuotojų socialines garantijas, apriboja jų žmogiškųjų išteklių plėtrą, sudaro pagrindą darbo apmokėjimo pažeidimams.
6. Valstybinės darbo inspekcijos, su Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos, Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnybos, Valstybinės mokesčių inspekcijos ir Policijos departamento atliktų tyrimų dėka galima konstatuoti, kad pagrindinė neoficialiojo užimtumo paplitimo priežastis, iš vienos pusės, yra nepakankama finansinė ir darbo kontrolė, iš kitos - mažos atskirų gyventojų grupių pajamos.
7. Nelegali veikla Lietuvoje įgauna pagreitį – nuo 1999 m. iki 2004 m. pabaigos nelegalios veiklos apraiškų skirtumas lygus 25,8%. Bendru atveju gauti rezultatai rodo vis prastėjančią Lietuvos

- darbo rinkos situaciją bei vis platesnį šešėlinio užimtumo mastą. Taigi valstybės vykdoma prevencinė politika nėra efektyvi.
8. Darbdavių apklausos rezultatai parodė, jog visi 100% apklaustųjų patvirtino, kad jų miestuose egzistuoja juodoji darbo rinka. Nekyla abejonių ir dėl neoficialios darbo rinkos paplitimo visos Lietuvos mastu.
 9. Reikia pastebėti, kad vyresniems darbuotojams socialinės garantijos gerokai svarbesnės nei karjeros galimybės. Tuo tarpu jaunesniems asmenims – atvirkščiai. Be to, jauni žmonės gerokai mobilesni nei vyresni, todėl mažiau dėmesio skiria darbo pastovumui ir daugiau – komandiruotėms bei apmokymams.
 10. Nors valstybėje jau yra sukurti neoficialios darbo rinkos mažinimo bei apskritai užimtumo didinimo strateginiai planai, tačiau jų įgyvendinimas dar gana paviršutiniškas.
 11. Atlikus tyrimus, iš gautų rezultatų galima daryti išvadas, kad nedarbo lygį įtakoja socialiniai ekonominiai veiksniai. Taip pat galima teigti, kad neoficialios darbo rinkos mastas labai priklauso nuo darbo užmokesčio, socialinių garantijų gyventojams bei ūkio lygio šalyje.
 12. Darbo rinkos politikos paskirtis - įtakoti darbo pasiūlą ir paklausą, siekti jos subalansavimo ir efektyvesnio darbo rinkos funkcionavimo. Todėl tinkama darbo rinkos politika ir veiksmingos ją įgyvendinančios institucijos yra sąlyga didinti praradusių darbą asmenų socialinį saugumą, skatinti jų užimtumą, derinti darbuotojų ir darbdavių bei valstybės interesus.
 13. Atliekant bendrus patikrinimus su Policijos departamentu, Valstybine mokesčių inspekcija, Sodra ir Finansinių nusikaltimų tyrimų tarnyba, du kartus dažniau nustatomi nelegaliai dirbantys asmenys. Didinant bendrai atliekamų nelegalaus darbo patikrinimų skaičių būtų pasiekti geresni kovos su nelegalaus darbo reiškiniais rezultatai.

PASIŪLYMAI

1. Siekiant ekonominės plėtros ir didesnio darbo vietų skaičiaus, svarbiausia sukurti tam palankią verslo aplinką. Ypač tai aktualu smulkiam verslui, kadangi jis, kaip rodo tiek Lietuvos, tiek ir pasaulinis patyrimas, sukuria daugiausiai naujų darbo vietų. Lietuvos mastu užimtumo skatinimo uždaviniai yra: savarankiško užimtumo skatinimas; tolesnės nedarbo lygio struktūrinių ir teritorinių skirtumų, paklausos ir pasiūlos deformacijos stabdymas, kvalifikuotos darbo jėgos emigracijos mažinimas.
2. Kol įmonės ir fiziniai asmenys bus suinteresuoti slėpti mokesčius ar kitokią savo veiklą, tol darbo rinkos struktūroje egzistuos ir neoficialioji darbo rinka. Valstybėje turi būti sistemingai atliekami darbo rinkos tyrimai bei jų detali analizė; atsižvelgiant į esamą šalies ekonominę būklę koreguojami mokesčiai juridiniams ir fiziniams asmenims.
3. Darbdavio ir darbuotojo santykiai turi būti reguliuojami tiek, kad tai nevaržytų asmenų laisvės susitarti ir priimti sprendimus, nemažintų darbo jėgos mobilumo ir netrukdytų ekonomikos plėtrai.
4. Gyventojų užimtumas gali būti didinamas tik derinant ekonominę, fiskalinę, regioninę, žemės ūkio, darbo rinkos švietimo bei kitokią politiką. Sprendimai šiose srityse būtų priimami atsižvelgus į jų poveikį užimtumui. Prireikus turi būti tikslinamos priimtose tikslinės nacionalinės bei valstybinės ekonominės ir socialinės programos, kurių įgyvendinimas daro įtaką gyventojų užimtumui.
5. Tinkamo užimtumo problemų sprendimo laidas – nuolatinė, aktyvi, integrali veikla, į kurią turi būti įtraukta kuo daugiau įvairaus lygio valstybės, savivaldos ir socialinių partnerių. Turi būti žinoma, kokį poveikį užimtumui darys įvairių socialinės bei ekonominės plėtros sričių politiniai sprendimai. Reikia nuolat vykdyti kuo tikslesnį užimtumo ir darbo rinkos monitoringą, analizuoti pasiektus rezultatus.

ŠIŠLAVAITĖ, Rasa. (2006) *Unofficial Lithuanian Labour Market's Reasons and Salvations*. MBA Graduation Paper. Kaunas: Kaunas Faculty of Humanities, Vilnius University. 58 p.

SUMMARY

The paper deals with unofficial labour-market in Lithuanian labour market: it has been analysed the singularities and factors of inofficial labour-market; policy of the national labour-market, also changes in historical attitude of labour-market. The forms of illegal labour market and different opinions of scientific papers about this aspect were discussed.

The purpose of this task is to find out the policy measures and external forces that influence the formation of unofficial labour-market.

Lithuanian labour market as many other countries faces of the problematic sector - unofficial labour market. This work deals with the problem of shadow labour existence. The essence of problem could be defined as following - to estimate Lithuanian labour market's forming reasons; also how to decrease the extent of unofficial labour market in Lithuania.

In more details, this work performs analysis of theoretical research of various authors' interpretations for the underground labour market concept. It determines the efficiency of government policy and experience of some European Union countries. An empirical study was performed in order to estimate the reasons of shadow labour market existence and to create consequent decrease of it.

Three hypothesis were made in order to verify methodological suppositions that had been made from theoretical analysis. To look over hypothesis an interview of employers and employees was performed. The purpose of the survey is to find out what are the forming reasons of illegal labour market, their attitude towards illegal activities. 6 basic questions from 5th to 10th (both for employers and for employees) make a questionnaire, also additional 4 questions – only for employers (see Appendix 2). 30 employers and 60 employees were interviewed. The research showed that black labour market is still widely spread and that many legislative law's shortcomings influence extension of illegal actions.

The paper draws conclusions regarding the role of unemployment benefits in reducing the size of the informal labour sector. Policy implications are offered and forms of labour relations' development are investigated.

The spread of the work is 58 pages. It consists of 9 images and 2 tables.

LITERATŪRA

1. BAGDONAS, Eugenijus; SAKALAS, Algimantas. (1987) *Ekonominių reiškinių tarpusavio ryšio analizė: metod. nurodymai* / KPI, Mašinų gamybos kat. Kaunas: KPI. 28 p., lent. UDK 330.43(07).
2. BARTKUS, Edvardas. (2004) *Smulkus ir vidutinis verslas – darbo rinkos katalizatorius*. Ekonomika. 67 (2). ISSN 1392–1258.
3. BNS: delfi.lt. (2005) *Šešėlinės ekonomikos mastai - penktadalis BVP* [interaktyvus]. Aktuali redakcija: 2005 m. kovo mėn. 15 d. 17:59 [žiūrėta 2005 m. kovo 16 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/economy/business/article.php?id=6258328>>.
4. Darbo ir socialinių tyrimų institutas. (2004) *Tyrimo “Nelegalaus darbo, teisės aktu, reglamentuojančių darbo santykius, pažeidimų, darbdavių atstovų grasinimų ar kitokio psichologinio pobūdžio įtakos darbuotojų darbo rezultatams bei saugai ir sveikatai” ataskaita*. Vilnius.
5. DIAMANTOPOULOU, Anna. (2002) *Anna Diamantopoulou welcomes Latvia's agreement to shadow EU employment strategy in run-up to full accession* [interaktyvus]. Brussels, [žiūrėta 2004 m. rugsėjo 20 d.]. Prieiga per internetą: <www.mwia.net/update21.pdf>. IP-03-188.
6. DILBA, Rimvydas. (2000) *Užimtumas. Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje, 2000*. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla. 76 p. ISBN 9986-19-226-09.
7. ČESYNIENĖ, Rima. (1996) *Darbo ekonomikos teoriniai pagrindai*. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla. 76 p. ISBN 9986-19-226-09.
8. ČIBURIENĖ, Jadvyga. (2005) *Lietuvos ekonominio augimo veiksniai eurointegracijos sąlygomis* [interaktyvus]. Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga. Kaunas: Kauno technologijos universitetas. [žiūrėta 2006 m. gegužės 07 d.]. Prieiga per internetą: <[www.ktu.lt/habilitacija/ciburienne/ jadvyga%20ciburienne%20apzvalga.pdf](http://www.ktu.lt/habilitacija/ciburienne/jadvyga%20ciburienne%20apzvalga.pdf)>
9. EURES. (2006) *Informacija apie darbo rinką* [interaktyvus portalas]. Aktuali redakcija nuo 2006 m. sausio 27 d. [žiūrėta 2006 m. balandžio 19 d.]. Prieiga per internetą: <<http://europa.eu.int/>>.
10. JUŠKIENĖ, Gailė; MARKELEVIČIUS, Jonas. (2003) *Ekonomikos aktualijos*. Oficialiai neapskaitoma ekonomika: tyrimai ir vertinimai. LO92-O97.
11. JÖNSSON, H. (2002) *Undeclared Work in Sweden – Results and Recommendations*, [žiūrėta 2004 m. lapkričio 2 d.]. Prieiga per internetą: <www.academyvignon.net/undwork.htm>.
12. KANOPIENĖ, Vida. *Lietuvos moterų padėtis darbo rinkoje* [interaktyvus]. Vilnius: Lietuvos Filosofijos ir Sociologijos institutas/Vilniaus universitetas [žiūrėta 2004 m. lapkričio 2 d.].

Prieiga per internetą: <<http://www.lygus.lt/ITC/verslas.php?id=20>>.

13. Labour Market Characteristics. (1995) *Business & Economy*. Institute of Economics, Estonian Academy of Sciences, [žiūrėta 2004 m. lapkričio 2 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.ibs.ee/ibs/economics/esc/part-3.3.html>>.

14. LEONTJEVA, Elena. (1998) LLRI.lt interaktyvus portalas. *Darbo santykių reguliavimo apraiškos, jų vertinimas ir pasiūlymai* [žiūrėta 2006 m. gegužės 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.lrinka.lt/Tyrimai/Darbas/Tyrimas.phtml>>.

15. Lietuvos Darbo Birža. (2005) *Nedarbo žemėlapis, 2005* [interaktyvus]. [žiūrėta 2006 m. sausio 03 d.] Prieiga per Internetą: <<http://www.ldb.lt>>.

16. Lietuvos Filosofijos ir sociologijos institutas/ Demografinių tyrimų centras. (2000) *Lietuvos gyventojai: 1999 – 2000*. Vilnius. 132 p. ISBN 9986-523-89-3.

17. Lietuvos Respublikos Seimas. (2002) *Nutarimas dėl valstybės ilgalaikės raidos strategijos Nr. IX-1187* [interaktyvus]. Aktuali redakcija nuo 2002 m. lapkričio 12 d. [žiūrėta 2004 m. rugsėjo 20 d.]. Prieiga per internetą: <www.lrv.lt/main.php?cat=303&d=3002>.

18. Lietuvos Respublikos Seimas. (2004) *Lietuvos Respublikos darbo kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas Nr. IX-926* [interaktyvi duomenų bazė]. LR Seimo kanceliarija, Informacijos technologijų departamentas: lrs.lt. Aktuali redakcija nuo 2004 birželio 22 d. [žiūrėta 2004 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www3.lrs.lt/cgi-bin/preps2?Condition1=236530&Condition2=>>>.

19. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija: Socmin.lt. (2004) *Darbo rinka ir užimtumas* [interaktyvi duomenų bazė]. Nelegalus darbas [žiūrėta 2004 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.socmin.lt/index.php?-1232375875>>.

20. Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija. (2004) *Informacija apie nelegalaus darbo apraiškų kontrolę 2004 m.* [interaktyvi duomenų bazė], [žiūrėta 2004 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.vdi.lt/ND-A2.htm>>.

21. Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija. (2004) *Informacija apie nelegalaus darbo apraiškų kontrolę pagal ekonominės veiklos sektorius 2004 m.* [interaktyvi duomenų bazė], [žiūrėta 2004 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.vdi.lt/ND-A1.htm>>.

22. Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija. (2004) *Nelegalaus darbo reiškinių prevencija* [interaktyvi duomenų bazė], [žiūrėta 2004 m. spalio 24 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.vdi.lt/Ataskaita2003/II_programa_2003.htm#II_programa_1_2>.

23. Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija. (2004) *Valstybinės darbo inspekcijos veiklos rodikliai 2004 m. sausio - rugsėjo mėn.* [interaktyvi duomenų bazė], [žiūrėta 2004 m. spalio 19

d.]. Prieiga per internetą: <http://www.vdi.lt/Pagrveiklrodikliai_20040630.htm#PR3>.

24. Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija. (2004) *Nelegalų darbą kontroliuojančių institucijų bendroji nelegalaus darbo reiškinių ataskaita apie atliktus patikrinimus iki 2003 m. gruodžio mėn. 31 d.* [interaktyvi duomenų bazė], [žiūrėta 2004 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.vdi.lt/Ataskaita_2003_nwelegal.htm>.

25. Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija. (2004) *2004 metų nelegalaus (neteisėto) darbo reiškinių nagrinėjimo ir jo prevencijos pagrindinių krypčių planas* [interaktyvi duomenų bazė], [žiūrėta 2004 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.vdi.lt/Planas_2004_nelegal.htm>.

26. Luboš Vagač. (2004) *The Current Situation On The Labour Market And Labour Market Policy In Slovakia* [interaktyvus]. Center For Economic Development, Bratislava [žiūrėta 2004 m. lapkričio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.cphr.sk/english/projects_sysdem_thematic_article_current_situation.pdf>.

27. MARTINKUS, Bronislovas; SAKALAS, Algimantas; SAVANEVIČIENĖ, Asta. (2003) *Darbo išteklių ekonomika ir valdymas*. Kaunas: Technologija. 221 p. ISBN 9986-13-853-1.

28. MATIUŠAITYTĖ, Raimundė. (2003) Teritorinis nedarbo aspektas. *Mokslo tiriamųjų darbų vadyba (tarptautinių mokslinių-praktinių konferencijų medžiaga)*. Klaipėda: Vakarų Lietuvos Verslo Kolegija. Nr. 2(3), p.118-122. ISSN 1648-7974.

29. MATIUŠAITYTĖ, Raimundė. (2001) Darbo rinkos probleminės grupės ir jų padėties gerinimas. [Rankraštis] *Daktaro disertacija : socialiniai mokslai, ekonomika (04S); Vilniaus Universitetas*. Kaunas: Technologija. 173 lap.

30. MEDAIŠKIS, L.; BILIŪNAITĖ, Lingailė; DOBRAVOLSKAS, Algis; MISIŪNAS, Petras Algimantas; POŠKUTĖ, Virginija. (2002) *Socialinės apsaugos plėtros ir užimtumo ekonominių veiksnių iki 2015 metų strategija* [interaktyvus], [žiūrėta 2004 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.ukmin.lt/catalogs/33/strategijos/socialine_pletra.doc>.

31. MELDOLESI, L. (2003) Policy for the Regulation of the Underground Economy and Employment, *Review of Economic Conditions in Italy* [interaktyvus], No I, January-April [žiūrėta 2004 m. lapkričio 2 d.]. Prieiga per internetą: <www.emersionelavorononregolare.it/catania/index.php>.

32. MORKŪNIENĖ, Audronė. (1999) Pagrindinės socialinės politikos tyrimo išvados [interaktyvus]. *Laisvoji rinka*, Nr. 2 [žiūrėta 2004 m. spalio 16 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.lrinka.lt/Leidinys/pensiju.reforma/1999.2.amorkuniene.phtml>>.

33. Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD. (2004) *OECD Employment Outlook 2004 Edition: Informal Employment and Promoting the Transition to a Salaried*

Economy. *OECD Social Issues/Migration/Health*, vol. 2004, no. 10, pp. 256-327(72). ISBN 9264108122.

34. PAREIGIS, Rimantas; DOROFJEVA, Oksana. (2004) *Lietuvos nacionalinė regioninė politika ir jos įgyvendinimo prielaidos*. Ekonomika, 67 (2). ISSN 1392–1258.

35. PAULAVIČIUS, Kęstutis Balys. (2002) *Darbo rinka*. Vilnius: VPU. 81 psl. ISBN 9955-516-21-6.

36. Sociumas. (1999) *Lietuvos darbo rinkos pokyčiai* [interaktyvus internetinis žurnalas], [žiūrėta 2004 m. spalio 24 d.]. Prieiga per internetą: <[www.sociumas.lt/Lietuvos darbo rinkos pokyciai.htm](http://www.sociumas.lt/Lietuvos_darbo_rinkos_pokyciai.htm)>.

37. PLUKTAS, Mindaugas. (2004) *Informacija apie valstybinės darbo inspekcijos nelegalaus darbo reiškinių koordinavimą bei priemones vykdant nelegalaus darbo prevenciją 2003 metais* [interaktyvus], [žiūrėta 2004 m. spalio 24 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.vdi.lt/Informacija_2003_nelegal.htm>.

38. PEDERSEN, S. (2003) *The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia: A Measurement based on Questionnaire Surveys, Rockwool Foundation Research*. Copenhagen: Unit Study No. 10.

39. Russian Research Programme. (1998) *The Restructuring of Employment and the Formation of a Labour Market in Russia* [interaktyvus], [žiūrėta 2004 m. spalio 20 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.warwick.ac.uk/russia/esrcempapp.doc>>.

40. SANAJEVAS, Rimantas; IZOKAITIS, Jonas. (2005) *Nelegalaus darbo kontrolės reiškinių vertinimas*. Valstybinio audito ataskaita [interaktyvus], [žiūrėta 2006 m. gegužės 07 d.]. Aktuali redakcija: 2005 m. liepos 20 d. Nr. 2010 – 11-89. Vilnius. Prieiga per internetą: <www.vkontrole.lt/veikla_ataskaita.php?1046>.

41. SCHNEIDER, Friedrich. (2001a) *Increasing Shadow Economies in OECD Countries: Some Further Explanations* [interaktyvus]. Brussels, revised version in March, [žiūrėta 2004 m. rugsėjo 20 d.]. Prieiga per internetą: <www.econ.jku.at/Schneider/Encyclopedia.pdf>.

42. SCHNEIDER, Friedrich. (2001b) Regulation and the underground economy. Iš *The Liberty Briefing* [interaktyvus]. Europe, No. 1. [žiūrėta 2004 m. rugsėjo 9 d.]. Prieiga per internetą: <http://assets.cambridge.org/052181/408/frontmatter/0521814081_frontmatter.pdf>.

43. ШНАЙДЕР Ф.; ЭНСТЕ Д. (1998) Неформальный сектор экономики за рубежом. Журнал *Экономическая теория преступлений и наказаний* [interaktyvus], №2 [žiūrėta 2005 m. sausio 6 d.]. Prieiga per internetą: <<http://corruption.rsuh.ru/magazine/2/n2-18.shtml>>.

44. BOUEV, Maxim. (2002) *Official Regulations and the Shadow Economy: A Labour*

Market Approach [interaktyvus], УИС РОССИЯ [žiūrėta 2005 m. sausio 6 d.]. Prieiga per internetą:
<<http://eres.bus.umich.edu/docs/workpap-dav/wp524.pdf>>.

**Informacija apie nelegalaus darbo apraiškų kontrolę pagal ekonominės veiklos sektorius
2004 m.**

Veiklos sektorius		Atlikta patikrinimų		Nustatyta neteisėtai dirbusių		
				ūkio subj.	asmenų	
		sk.	%		sk.	%
0	Iš viso	2839		523	1057	
01	Žemės ūkis	104	3,66	23	53	5,01
02	Miškininkystė	33	1,16	10	23	2,18
05	Žuvininkystė	7	0,25	2	3	0,28
10...14	Kasybos pramonė	3	0,11	0	0	0,00
15...37	Apdirbamoji pramonė	552	19,44	109	277	26,21
15	Maisto produktų ir gėrimų gamyba	87	3,06	8	22	2,08
17	Tekstilės gaminių gamyba	21	0,74	6	11	1,04
18.1; 18.2	Drabužių siuvimas	92	3,24	20	45	4,26
20	Medienos ir medienos gaminių gamyba	164	5,78	43	124	11,73
36.1	Baldų gamyba	34	1,20	5	9	0,85
	Kita	154	5,42	27	66	6,24
40...41	Elektros, dujų ir vandens tiekimas	6	0,21	0	0	0,00
45	Statyba	454	15,99	147	346	32,73
50	Autoservisas (pardavimas, techn. priežiūra, remontas, degalinės)	278	9,79	77	110	10,41
51...52	Didmeninė ir mažmeninė prekyba	726	25,57	62	109	10,31
55.1; 55.2	Viešbučiai, stovyklavietės	18	0,63	3	6	0,57
55.3...55.5	Restoranai, barai, valgyklos	192	6,76	31	47	4,45
60...64	Transportas, sandėliavimas ir ryšiai	128	4,51	20	33	3,12
65...67	Finansinis tarpininkavimas	8	0,28	1	1	0,09
70...74	Nek. turtas, nuoma ir kita verslo veikla	88	3,10	4	5	0,47
75	Valst. valdymas ir gyn., prival. soc. draudimas	5	0,18	0	0	0,00
80	Švietimas	19	0,67	3	3	0,28
85	Sveikata ir socialinis darbas	32	1,13	2	2	0,19
90...93	Kita komun., soc. ir asm. apt. veikla	186	6,55	29	39	3,69
95	Privačių namų ūkių veikla	0	0,00	0	0	0,00

Šaltinis: Lietuvos Respublikos Valstybinė darbo inspekcija. (2004) Informacija apie nelegalaus darbo apraiškų kontrolę pagal ekonominės veiklos sektorius 2004 m.

Interviu klausimynas

1. Kokiame Lietuvos mieste Jūsų įmonė vykdo veiklą?
2. Koks Jūsų įmonėje dirbančių darbuotojų skaičius?
3. Kiek mėnesių/metų gyvuoja Jūsų įmonė?
4. Kokia įmonės veikla?
5. Ar Jūsų mieste egzistuoja neoficialios darbo rinkos apraiškos?
6. Jūsų nuomone, koks dažniausiai paplitusių pažeidimų pobūdis (pateikiami galimi atsakymai):
 - nėra jokių raštiškų darbuotojo ir darbdavio susitarimų;
 - nemokami mokesčiai ir socialinis draudimas;
 - negarantuojamas darbo saugumas ir atlyginimas už darbo metu galimas traumas;
 - darbuotojai verčiami dirbti poilsio, švenčių dienomis;
 - dirbama ilgesnį negu oficialiai darbo sutartyje suldytą darbo laiką;
 - veikla, vykdoma neįsteigus įstatymų nustatyta tvarka įmonės ar neišpirkus atitinkamai veiklai reikalingo patento;
 - dalis darbo užmokesčio mokama "vokeliais";
 - kita.
7. Jūsų manymu, kokios priežastys įtakoja pažeidimus darbe?
8. Kokie pažeidimai, Jūsų nuomone, turi labiausiai neigiamą įtaką darbo rezultatams?
9. Kokia galėtų būti kita neigiama įtaka?
10. Kokios, Jūsų nuomone, priemonės leistų sumažinti teisės aktų, reglamentuojančių darbo santykius, pažeidimus?